

פרק רביעי

ייצור היין

הזמנה שניטיב לעשות אם נפתח את המחקר בניתוח לדוגמה. בדרך זו נציג לפני הקורא כבר בראשית הדרך את גישתנו בחקר תולדות ההלכה. נתחקה אחר גורלה של סוגיה אחת לאורך מאתיים שנה בערך. ואולם במקום לספר את הסיפור שעלה מן המחקר בגמרו, נחקור כל בדל ראה לעצמו כדי לראות מה אפשר להסיק ממנו ואם מסקנות אלו אף מצטרפות לסיפור רצוף. באופן טבעי מתחיל מחקרנו בשלב הראשון של ייצור היין, הדריכה וההלכה שקבעה את פניה - דין ה"המשכה". נעקוב אחר גלגולי הלכה זו כדי לשחזר עקב בצד אגודל פרק אחד בתולדות הלכות יין נסך באשכנז.

1. פירוש רש"י - רקעו ומשמעו

בכל דיון ביין נסך השאלה היסודית היא: באיזה שלב בתהליך ייצור היין חלות ההגבלות ההלכתיות המרוכות? מבחינה הלכתית, הבעיה היא מתי חדל המיץ היוצא מענבים דרוכים מלהיות סתם "מיץ ענבים" (או "תירוש") - שאינו נבדל משאר "מי פרות" ו"משקין היוצאין" ונכנס לגדר יין, ובלשונו של רש"י: "שם יין עליו" או "בא לתורת יין".¹ מבחינה כלכלית עומדת להכרעה השאלה עד מתי יוכל ישראל לעשות עם הגוי, ומאיזה שלב חייב יהודי לייצר את יינו בכוחות עצמו וממילא לייקרו מאוד. דעת התנאים בעניין זה השתנתה. תחילה היה שלב המעבר ההלכתי ה"ירידה לבור", המכונה

¹ ההלכה, בדומה ל-Common Law האנגלו-סקסי, מבכרת הגדרות מקומיות על פני הגדרות כלליות, ומה שאפשר להגדיר "יין" בהלכות יין נסך אפשר בהחלט להגדיר "מיץ ענבים" בתחומי הלכה אחרים. וכן להפך. הניסוח המובא כאן הוא ימי ביניימי ואינו תלמודי. הספרות התלמודית אינה דנה בשאלה מבחינת מעמדו של היין: היא רואה במיץ "יין" מיד עם הפקתו מן הענב. היא מתייחסת ל"דרכן לנסך" - כלומר באיזה שלב בייצור היין מתחילים הגויים לנסך לעבודה זרה (תוספתא עבודה זרה ז: ג [מהדורת צוקרמאנדל, עמ' 471]). לא כך נראו הדברים בעיני הראשונים. רש"י (להלן) דיבר על "קריו יין", "שם יין עליו", "תחילת ביאתו לתורת יין", ואילו "גדול המפרשים" בפרובאנס, הראב"ד, ביאר כך: "הוא חשוב להיות עליו תורת יין ולגזור עליו גזנת] יינם" (פירוש הראב"ד לעבודה זרה, עמ' קמח). לכאורה יש לזקוף שינוי פרספקטיבה זה - מחשש ממשי (לניסוך) להגדרה פורמלית (של יין) - להגירתם של היהודים מארצותיהם של עובדי אלילים שנהג בהן הניסוך אל ארצות ששלט בהן המונותאיזם שאינו מכיר בניסוך. ברם, המעבר להגדרה פורמלית כבר החל אצל אמוראי בכל שישבו בתוך תוכה של החברה האלילית הססנית שבה הניסוך היה רווח (לעיל, פרק ראשון, עמ' 109), ובכל זאת, הם הגדירו את השלבים השונים שבהם אפשר שיחול על היין דין נסך בקטגוריות של "גמר מלאכה" המשמשות בהלכות תרומות ומעשרות (להלן, עמ' 171). ראה דברינו לעיל, פרק שלישי, עמ' 160, ולהלן, פרק שביעי, עמ' 283.

גם "קיפוי", או הכנסת היין לחבית ("שילוי בחביות") שלאחריה. אחר כך הקדימו את המעבר לשלב המכונה "המשכה", וכך נפסק להלכה בגמרא.

א. נוסח הדפוס

מאחר שכל הדיון בימי הביניים נסב על כמה שורות בתלמוד ומאחר שלעמדתו של רש"י בסוגיה זו יש חלק גדול במחקר זה, דומה שניטיב לעשות אם נביא את הקטעים הנוגעים לעניין בלויית פירושו.²

רש"י

גת בעוטה - שבעטה ודרכה עובד כוכבים. שהוא נוטל - ענבים מתוך יין בעדשים של גת שקורין מיי"ש. ונותן לתפוח - אסיפת גל הענבים שתחת הקורה קרי תפוח ובלע"ז ש"ק וקסבר תנא דידן לא הוי יין נסך עד שירד לבור. מה שבבור אסור - אם נגע בו העובד כוכבים אחרי כן. בור היו עושין לפני הגת והכלי נתון שם לקבל היין ויש שטחין הבור בסיד והיין משתמר בתוכו ואינו מאבד טפה והוא בור סיד.

גמ': שהתחיל לימשך - שהגת עשויה במדרון ומשעה שהוא נמשך מצד העליון לצד התחתון קרוי יין. פקוקה - שפקקו הצנור ע"פ הבור שלא יכול לירד והיא היתה כולה מלאה ענבים ולא נמשך בה יין ולא זו ממקומו אלא במקום שנסחט שם עומד. ומקשין - והא קתני עד שירד לבור אבל לנמשך לא חיישינן. ה"נ בגת פקוקה ומלאה - ואשמעינן בגת מלאה אין בה משיכה עד שיטול פקק שלפניה וירד היין והיא והיא משיכתו מיד. והשאר מותר - והא הכא דהתחיל לירד והרי נמשך וקתני מה שבגת מותר... ולא חיישינן לדרב הונא - ... דאינו יין עד שירד לבור.

יין משיקפה - הוי גמר מלאכה לענין מעשר

תלמוד

מתני': לוקחין גת בעוטה מן העובד כוכבים אף על פי שהוא נוטל בידו ונותן לתפוח, ואינו עושה יין נסך עד שירד לבור. ירד לבור, מה שבבור אסור והשאר מותר.

גמ': אמר רב הונא: יין כיון שהתחיל להמשך עושה יין נסך. תנן: לוקחים גת בעוטה מן העובד כוכבים, ואע"פ שהוא נוטל ונותן לתפוח. א"ר הונא בגת פקוקה ומלאה. ת"ש: עושה יין נסך עד שירד לבור ה"נ בגת פקוקה ומלאה. ת"ש: ירד לבור, מה שבבור אסור והשאר מותר. אמר רב הונא, לא קשיא: כאן במשנה ראשונה, כאן במשנה אחרונה; דתניא, בראשונה היו אומרים... דורכים עם העובד כוכבים בגת, וחזרו לומר... אין דורכין עם העובד כוכבים בגת, משום דרב הונא...

ואינו עושה יין נסך עד שירד לבור. והתניא:

2 ע"ז נה ע"א - נו ע"א עם שני תיקונים מדקדוקי סופרים שם. כאמור בהקדמה, כל הציטוטים של הגמרא נבדקו על פי כתבי היד שבתקליטור של המכון לחקר התלמוד ע"ש שאול ליברמן.

ליאסר בו שתיית עראי, משיקפה לשון צף כמו קפא תהומא דמסכת סוכה (דף נג.) שצפין החרצנים על היין כשהוא נח בבור. ואע"פ שקפה - מה שבבור קולט מן הגת העליונה ושותה שאותו שלא ירד לבור לא נגמר מלאכתו. מן הצנור - מקום דרך מרוב המקלח היין לבור. ש"מ קיפוי דבור קאמר - מדקתני ואע"פ שקפה קולט מן הגת דאי בחביות מה ענינו אצל גת. בדבי ר' אושעיא - במתני' דבי ר' אושעיא. משישלה בחביות - לשון השולה דגים מן הים (חולין דף סג.) משישלה היין מן הבור להנתן בחביות וכן מפרש בב"מ בהשוכר את הפועלים (דף צב:) ולעיל קתני לרבנן משירד לבור ולר"ע משיקפה.

יין - משיקפה? אמר רבא, לא קשיא: הא ר"ע, הא רבנן; דתניא: יין - משירד לבור, ר"ע אומר: משיקפה. איבעיא להו: קיפוי דבור או קיפוי דחביות? ת"ש, דתניא: יין - משיקפה, אע"פ שקפה - קולט מן הגת העליונה ומן הצנור ושותה, ש"מ: קיפוי דבור קאמרינן, ש"מ. והתני רב זביד בדבי רבי אושעיא: יין - משירד לבור ויקפה, ר"ע אומר: משישלה בחביות? תרצה נמי להך קמייאת הכי, יין - משירד לבור ויקפה, ר"ע אומר: משישלה בחביות.

הערותיו של רש"י ברורות ועברו תחת שבט ביקורתם של בעלי התוספות ללא כל השגה.

ב. תשובות רש"י

חוץ ממשפט אחד בספר הפרדס המביא את דברי רב הונא "יין כיון שהתחיל לימשך נעשה יין נסך" מבלי להעיר עליו או לפרשו,³ לא בא זכרה של סוגיית המשכה בספרות האשכנזית של המאה האחת-עשרה. עלינו לפנות אפוא מיד לרש"י ולפירושו. אם נרצה לחדור לעולם האינטלקטואלי שנוצרה בו פרשנותו של רש"י ולחוש ולו קמעא באווירה ששרתה בו, עלינו לפנות לדיון הראשון מהתקופה שבידינו, הבא בתשובת רש"י לחתנו, ר' מאיר מרמרו.⁴ וזה לשונה:

וששאל לפרש גת וגרגותני ובור. גת הוא שעוצרין בה החרצנים ובדורות הראשונים היו דורכין בו ולא לגיגית. וגרגותני הוא סל שהוא תלוי לפני קלוח הצנור מן הגת והיין נופל לתוכו מן הגת ומסתנן ויורד לבור שהוא עשוי תחתיו שהיין זב בתוכו. ובמקומותינו אין בור, אך כלי נתון תחת הצנור והוא הבור. והלכה כרב הונא דאמר משהתחיל לימשך נעשה יין נסך.

³ פרדס, ד"ק דף טז ע"א, ד"ה לוקחין; ד"ז סי' רנט. להלן, עמ' 196-197, נחזור ונדון בקטע זה בהקשר יותר כללי.

⁴ תשובת רש"י, סי' נח. יש להוסיף על המקורות שצינו שם את כ"י קיימברידג' Add. 667, דף 71 ע"ג-ע"ד: כתב יד פרנקפורט ע"צ מיין, הספרייה העירונית והאוניברסיטאית 69 8°, של איסור והיתר, דף 39 ע"א-ע"ב, ולפי זה יש לתקן את דבריו של אלפנביץ, במבוא, עמ' 49. התשובה באה בקיצור-מה גם בכ"י בודלי 566 דף 34 ע"ב. (הלשון "לפי המנהג[!]" אבותינו" היא תרגום בבואה של הצרפתית "selon la coutume de..."). כאמור בהקדמה, שני כתבי היד של איסור והיתר שבספרייה הלאומית, ירושלים, 2623 8°, 749 4°, אינם אלא העתק של כ"י פרנקפורט הנ"ל. לפיכך לא נציין להם.

ואין הדבר אמור אלא במקום שדורכין בגת שהוא תחילת ביאתו לתורת יין. אבל במקומנו משנדרך בגיגית שם יין עליו לפי המנהג[!] אבותינו... ואין חילוק בין יין נסך לסתם יינם לכל דבר, אלא שהתחילו להקל בו לענין היתר הנאה לפי שאין הגוים שבמקומינו מנסכים יין לעבודה זרה.

יחי חתני ר' מאיר לעד עם בתי והילדים ינובון בשיבה. ושלום.

מבחינה הלכתית התוכן הוא בגדר "פשיטא, מאי קמשמע לך" ולא ייפלא שהתשובה נשכחה כליל.⁵ מבחינה היסטורית דווקא פשיטות זו מאלפת ואף ניתנת להסבר. ממנה למדים כי באותה שעה טרם היה פירושו של רש"י לפני חתנו. שאם לא כן לא היה ר' מאיר צריך לשאול מה מובנם של "גת", "בור" ו"גרגותני", שהרי מונחים אלו מבוארים בפירושי רש"י על אתר באר היטב. עוד ניווכח שרש"י כתב, הכתיב או ערך לא פחות מארבע מהדורות לפירושו למסכת עבודה זרה;⁶ ברור ששאלה זו קודמת לכולן. יש להניח כי ניסיונותיו החוזרים ונשנים של רש"י לעדכן את פירושו התפרשו על פני שנים רבות וכל מהדורה ומהדורה משקפת הרהורים נוספים מצדו, ולכן דומה שתשובה זו נכתבה בימי ראשית פעילותו של רש"י והיא משקפת את דעותיו הראשונות עוד לפני שהעלה אותן על הכתב בפירושו.

לנו נראית התשובה בנלית, אך לא כך הייתה בשעתה, שהרי מסכת עבודה זרה לא נשתנה בישיבות וורמייזא ומגנצא המפורסמות, שמהן יצאה תורה לקהילות אשכנז, וחכמים רבים לא התמצאו בה.⁷ בהיעדר מסורת פרשנית למסכת זו החל ר' מאיר לפרשה בכוחות עצמו ועד מהרה ביקש את עזרת חותנו הגדול. זה פשר שאלתו: "לפרש גת, בור וגרגותני".

ברם, גם אם שאלתו הראשונה של ר' מאיר מובנת, לא כן השנייה כן. הוא הקשה לחותנו אם הלכה "כמשנה אחרונה" אם לאו. הייתכן שהלכה כמשנה ראשונה? אם בית הדין חזר בו, היעלה על דעתו של בר בי רב שמישהו ילך אחר פסיקתו הראשונה? יתר על כן, רב הונא פסק "כמשנה אחרונה" ובתלמוד לא מצינו מי שחלק בדבר זה. כלום אפשר להציע פסיקה השונה מהפסיקה בסוגיה?⁸

לאמתו של דבר, אם נבחן בעיון את תשובתו של רש"י, ניווכח לדעת כי היא תמוהה לא פחות. רש"י מסביר את מבנה הגת התלמודית ומתרגמו למושגי זמנו. הגיגית ("cuve", "כובא" בלועזו של רש"י)⁹ ששימשה בימיו לדריכה מקבילה לגת, ואילו הכלי שתחת הצינור מקביל ל"בור". רש"י מוסיף ומודיע לשואל כי "הלכה כרב הונא [כלומר כמשנה אחרונה]". והנה,

5 הגע עצמך שחזן מביאסור והיתר לא באה תשובה זו בכל חיבור אחר מספרות דבי רש"י, כל שכן שלא נשתמרה בקבצים מאוחרים יותר, מלבד כ"י בודלי 566, שהוא ייחודי מכמה בחינות.

6 להלן, עמ' 178-180.

7 ראה לעיל, פרק שלישי, עמ' 133-135.

8 אפשר לחלוק על כך, שהרי אין כל רמז שר' מאיר שאל במפורש אם הייתה הפסיקה כמשנה אחרונה, אם לאו. ייתכן שביקש רק הבהרה כללית של הסוגיה. אני עצמי איני סבור כי אלה היו פני הדברים (להלן, עמ' 177-178). אך אם יבוא בעל דין לחלוק עלי, רשותי נתונה לו למחוק משפט זה.

9 ראה Darmesteter et Blondheim, *Les gloses françaises*, p. 39, ערך cuve. ראה גם לעיל, פרק ראשון, עמ' 66.

אם המיץ נעשה יין נסך אפילו בגת כדברי רב הונא, והגיגית של אותם הימים זהה לגת, נעשה היין שבגיגית יין נסך מעיקר הדין. אך הגע עצמך, שרש"י נזהר מלהסיק מסקנה זו וכתב רק: "שם יין עליו לפי המנהג אבותינו". כלומר, היין נעשה יין נסך לא מעיקר הדין אלא מכוח המנהג בלבד. הרי לפנינו שאלה מפתיעה של ר' מאיר מרמרו ותשובה של רש"י הסותרת את עצמה מיניה וביה.

ג. נוסח אחר של פירוש רש"י

אין בידינו חיבורים אחרים של ר' מאיר שיוכלו להאיר סוגיה זו, אך בידינו כמה חיבורים של רש"י. מאחר שהבעיה עוסקת ביישום מימרתו של רב הונא, הבה נתרכז בה. כזכור, את המימרה "יין, כיון שהתחיל להמשך עושה יין נסך" פירש רש"י כך: "שהגת עשויה במדרון ומשעה שהוא נמשך מצד העליון לצד התחתון קרוי יין". ברם, בתשובה של ר' יצחק בעל התוספות, הוא ר"י (נפטר בשנת 1189), שנודעה אך ורק לר' חיים (מהר"ח) אור זרוע (נפטר בשלהי המאה ה'ג') – מובאת גרסה שונה של דברי רש"י:

וזה כמה שנים שהוקשה [מקרה מסוים] בעיני מה שמשמע מפי רש"י וה"ר יהודה בר' נתן תלמידו שהיה חושבו רש"י [לאותו מקרה] המשכה, כי פי' התחיל לימשך (נוהגת) [כי הגת] עשויה מדרון משעה שהוא נמשך מצד העליון לצד התחתון שנתפנה מן הענבים קרוי יין.¹⁰

הוספת שלוש המילים "שנתפנה מן הענבים" אינה עניין של מה בכך. "המשכה" פירושה זרימה. שיטת רב הונא כפשוטה רואה ברגע שבו "מתחיל (הנוזל) לימשך" את הרגע שמיץ הענבים או תירוש מקבלים מעמד של יין (או כלשון רש"י בתשובתו: "תחילת ביאתו לתורת יין") וכך נעשה יין נסך. בפירושו לתלמוד רש"י רק מסביר כיצד נוצרת נזילה זו בתהליך הרגיל של ייצור היין. לא כן השיטה שמסר ר"י. העיקרון המובע בשיטתו הוא של הפרדת הנוזל מן הזגים והחרצנים: מיץ הענבים חדל מלהיות סתם "מיץ ענבים" ובא לתורת "יין" עם תחילת הפרדת המיץ מן הזג. לשון אחר, "המשכה" אינה אמת-מידה העומדת לעצמה אלא אמצעי להשגת מטרה – הלוא היא הסינון. הנוזלים יורדים ביתר מהירות מן הזג ועם תחילת הנזילה הזאת מתחיל תהליך ההפרדה.

אם אמנם ההלכה חייבת למתוח קו מפריד בין "מיץ ענבים" ובין "יין", אזי סבירה הטענה שכל עוד הענב שרוי במיץ, רואים בנוזל "מיץ ענבים". רק כשהמשקה מופרד הוא נהפך לישות

¹⁰ תשובות מהר"ח אור זרוע, סי' קעד (דפוס לייפציג, דף נח ע"ד, דפוס בני ברק, עמ' קסד). התשובה נכתבה בין שנת 1171, שנת פטירתו של רבנו תם, ובין שנת 1184, שנהרג בה רבנו אלחנן על קידוש השם. כאשר כתב ר"י את התשובה, כבר לא היה רבנו תם בין החיים, כנאמר שם (דף נט ע"א, עמ' קסה ע"א): "כל הימים בחיי רבינו וגם עכשיו". ברם, רבנו אלחנן, בנו של ר"י, עדיין היה בחיים (שם, ע"ד, עמ' קסד ע"ב), כפי שמלמד המשפט "ובני שיחיה אמר לי". על פטירתו של רבנו תם אין ללמוד מן ברכת המתים "מ"כ" הנלווית לשמו. זו עלולה בנקל להיות תוספת מעתיק (לתאריך רציחתו של רבנו אלחנן ראה: אורבך, בעלי התוספות, עמ' 253).

עצמאית, כלומר "יין". ברם, קשה לראות בנוזליות את הגורם הקובע. יין הוא נוזל, אך כמוהו גם מיץ הענבים. מדוע אפוא ההמשכה מאפיינת את האחד יותר מאשר את משנהו?

ד. בעיית הנוסח ופתרונה

מאחר שאבן הבוחן של ההפרדה בהירה ומובנת יותר מאבן הבוחן של הנוזליות, היינו עשויים לחשוב כי דורות מאוחרים חידדו את שיטת קודמיהם והבהירוה. תופעה זו חוזרת ונשנית בתולדות המשפט, ולדוגמה יובאו ניסוחי ריטב"א או ניסוחי רבנו נסים לשיטות רמב"ן. היה אפוא מקום לחשוש שאיש הלכה דגול כר"י הפך מבלי דעת את המושג שההמשכה מבטאת אצל רש"י מנזילה לסינון וזיקוק. ברם, נוסח זהה של דברי רש"י בא בקונטרס קטן העוסק ביין נסך והוא בכ"י פריס, חברת כל ישראל חברים (להלן, כ"ח) 482: "פירש רש"י וכן ריב"ן משפינה הענבי' אילך ואילך ויין צלול באמצע דהגת עשויה במדרון ונמשך מצד עליון לתחתון כשנתפנו הענבי' אז קרוי יין".¹¹

הזיקה שבין שני החיבורים טעונה בירור. לו היה לפנינו רק כ"י כ"ח, היינו פשוט מתעלמים ממנו, כי חלקו הראשון של המשפט ('משפינה הענבי' אילך ואילך') הוא, כפי שנראה בהמשך,¹² נוסח מוגה של חיבור אחר, וסביר להניח שגם החלק האחרון הוגה. אך מובאה זו מקבילה כמעט במדויק למובאה שבדברי ר"י. ולהפך: לו היו לפנינו דברי ר"י לבדם, היינו חושדים שיש בהם חידוד שלא מדעת לשיטת רש"י. דומה ששני החיבורים באים ומאשרים זה את זה. אך האומנם הם עדים בלתי תלויים זה בזה? לא ייתכן שר"י העתיק מכ"י כ"ח, כי קונטרס קטן זה נכתב כמאה שנה אחריו. אך היכול היה מחבר כ"י כ"ח ליטול את ידיעותיו מר"י? כאמור לעיל, תשובתו של ר"י נודעה רק למהר"ח אור זרוע שחי בשלהי תקופת בעלי התוספות. למיטב ידיעתי, אין היא באה בשום מקור אחר, לא בדפוס ולא בכתב יד – אף לא בחיבורו האנציקלופדי של בעל אור זרוע, אביו של המהר"ח. הופעה מאוחרת זו אינה מקרית. עיון בכתבי בעלי התוספות, תלמידיו ותלמידי תלמידיו של ר"י בענייני המשכה, מעלה שלא הכירו תשובה זו.¹³ לפי כל הסימנים הייתה זו איגרת פרטית¹⁴ שלא נשתמר ממנה ולו עותק אחד בישיבתו של ר"י. האיגרת נמצאה במקרה כעבור כמאה שנה באזור וינה-נוישטט, עירו

11 דף 33 ע"ב.

12 להלן, עמ' 177.

13 יש ליתן את הדעת גם לכך שר' יהודה מפאריש בתוספותיו, נה ע"ב, ד"ה אמר (עמ' רסו) מייחס לרבנו תם את הגימק של "קדם המשכה אטו אחר המשכה". ובעקבותיו תוספות שלנו, שם, סמ"ג, ל"ת קמח (עמ' רצה) ורבנו פרץ באורחות חיים, ח"ב, עמ' 248. (והוא בא בספר הדינים של רבנו פרץ, כ"י וינה, הספרייה הלאומית 66 דף 375 ע"א. פנחס רוט הפנה את תשומת לבי לחיבור זה ולדבריו של עמנואל, שבירי לחות, עמ' 208, הערה 90.) מתשובתו של ר"י ברור לגמרי כי רבנו תם אסר מה שאסר מטעמים רגשיים וכי התירוץ של "אטו" הוא תירוץ של ר"י עצמו. ראה להלן, הערה 107.

14 דבר אין ללמד מלשון הפתיחה של ר"י "כתב שאילת אחי", שכן בתקופת בעלי התוספות "אחי" שימשה לשון חיבה ולעתים תכופת לא ציינה קרבת משפחה.

של מהר"ח. אין כל סיבה להניח כי בעל כתב יד כ"ח, לקטן צרפתי מן השורה, ¹⁵ ידע עליה. שאר חיבורו ודאי שאינו מלמד שהכיר אותה. העדויות אפוא אינן תלויות זו בזו. כיוון שנבצר מעמנו לערער על מהימנות גרסת ר"י, נפנה אל נוסחם הנדפס של דברי רש"י ונברר אם חל בהם שיבוש, או שמא המובאות של ר"י וכ"י כ"ח משקפות מהדורות שונות של הפירוש. בעיית המהדורות היא בעיה סבוכה בחקר פירושי רש"י לתלמוד, אך אין כמעט ספק שרש"י שב וערך את פירושו למסכת עבודה זרה, ולו כדעת י"נ אפשטיין שעריכה זו לא חרגה מכלל תיקונים זעיר פה זעיר שם ולכלל כתיבה מחדש לא הגיעה. ¹⁶ הנוסח שעמד לפני בעלי התוספות היה, על פי רוב, קרוב מאוד לנוסח שלנו. רק כתב יד אחד של פירוש רש"י לעבודה זרה הגיע לידינו, הלוא הוא כ"י פרמא, דהירוסי 1292, ¹⁷ אך למרבה המזל, כתב יד זה הוא במובן מסוים מהדורה שונה, וליתר דיוק, הוא משמר כמה נוסחים ממהדורה אחרת. ¹⁸ ברם, בעניין הגדרת המשכה, נוסחו זהה לנוסח הדפוס. עוד מקור שעלינו לבדוק הוא 'רש"י על הרי"ף'. אמנם מקורו בעייתי, ¹⁹ אך במסכת עבודה זרה יש בו גרסאות ממהדורה שונה, ²⁰ וכבר לפני זמן רב הסב דוד שמעון בלונדהיים את תשומת

15 החיבור כולו שעון על ספר התרומה והסמ"ג. שמו "הלכות יין נסך מה"ר ירחם" (דף 33 ע"א). אין להחליף מחבר לא ידוע זה במחברו הפרובנסלי של ספר תולדות אדם וחוה, כעולה מעין קל בשני החיבורים, ואף לא עם בעל איסור והיתר שכתב עליו תא-שמע, כנסת מחקרים, עמ' 175-180.

16 אפשטיין, פירושי ריב"ן ופירושי וורמייזא, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיזת, ג, עמ' 189-192; רות, מפירושי ר' יהודה בן נתן, עמ' 285-286; פרידמן, פירוש ר' יהונתן הכהן מלוגיל על בבא קמא, עמ' 28-29; פרנקל, דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי, עמ' 14-19; פרידמן, פירוש רש"י לתלמוד - הגהות ומהדורות, עמ' 147-176.

17 כ"י המבורג 172, שתיאר אותו שטיינשניידר (Steinschneider) ב"Catalog der hebräischen Handschriften in der Stadtbibliothek zu Hamburg כפירוש רש"י לעבודה זרה הוא לאמתו של דבר כתב יד של התלמוד בלבד.

18 רש"י למשל, היסס רבות בשאלה אם כוחו של גוי אוסר יין בהנאה, ונוסח הדפוס שלפנינו, שהוא תערובת של שתי מהדורות, אינו עקיב. ראה דף נח ע"ב, ד"ה אסור (ותוספות, שם, ד"ה אלא); ס ע"א, ד"ה חמרא (ותוספות שם, ד"ה עובד) והסיכום הקצר המופיע בסוף הפרק, דף סא ע"ב, ד"ה כחו, שאם רש"י לא כתבו בעצמו, הכתיבו לתלמידיו (ראה פסקי רא"ש שם, סי' יג, ותוספות ר' יהודה מפאריש, נה ע"ב ד"ה אמר, עמ' רפא ועמ' רצד). כ"י פרמא, דהירוסי 1292, דף 104 ע"ב גורס בדף נח ע"ב, ד"ה אסור "זאע"ג דלא נגע גזרו רבנן בכחו לאסרו אף בהנאה משום הרחקת עבירה". וכן בדף ס ע"ב, ד"ה חמרא, חסרה ה"לשנא אחרינא" שבנוסח הדפוס. מלשונם של כל בעלי התוספות שנזכרו לעיל ברור כי את הנספח שבדף סא ע"ב ראו כדבריו של רש"י. ברם, כבר הערנו (פרק שלישי, הערה 33) שבכ"י מנטובה, ספריית הקהילה היהודית 30, דף 247 רע"א נמצאת החתימה "לשון רשב"ם". אך הוא הוא, שהרי פירוש רשב"ם על עבודה זרה נכתב "לפני רש"י", זאת אומרת בהדרתו ומפיו כנהוג בימי הביניים, ראה להלן, עמ' 176 ועמ' 178-179. על מספור הדפים בכ"י מנטובה ראה לעיל, פרק שלישי, הערה 33.

19 ראה חבצלת, פירוש רש"י שנדפס סביב הרי"ף, עמ' 106-116. (ראה גם את הביבליוגרפיה שציינו שרמר, על הפירושים למסכת מועד קטן המיוחסים לרש"י, עמ' 541, הערה 32, וארנד, פירוש רש"י למסכת מגילה, עמ' 22-23.)

20 למשל: זמן רב התחבט רש"י בשאלה אם "רותחין" ו"קניסא" מועילים להכשר "כלים מזופפין" (ע"ז לג ע"א-ע"ב ד"ה והלכתא), ובימי חייו חזר בו מדעתו כמה פעמים. ראה פרק חמישי, עמ' 228. בנוסח הדפוס (לג ע"ב, ד"ה והלכתא) ובדומה לו בכ"י פרמא ובמובאה מפירושו בתמים דעים סי' צו, הוא שולל את כוחם של שניהם אף בדיעבד. ברם, רשב"ם מוסר כי רש"י היה נכון לקבל את ה"קניסא" בדיעבד ולהשלים עם השימוש ב"רותחין" (אור זרוע, סי' קע). וברש"י על הרי"ף חסר כל הקטע שבדבריו רש"י

הלב לאוספי כתבי היד של רש"י על הרי"ף. ואולם לעניין הבעיה שלפנינו, הם אך מאשרים את גרסת הדפוס.²¹ אף הציטוטים מכלי שני ("עדויות עקיפות") אינם מסייעים בידינו. התוספות הנדפסות שם, כמוהן כתוספות ר' יהודה מפאריש,²² מביאות את רש"י הנדפס. תוספות ר' יהודה מפאריש בעייתיות כפל כפליים. הן נכתבו "לפני ר"י" – בהזדקנותו ומפיו – כמקובל בימי הביניים.²³ אם נצרף עובדה זו לתשובתו של ר"י, נגיע למסקנה הבלתי אפשרית שר"י הביא נוסח אחד ב"שיעוריו" ונוסח אחר בתשובותיו.

הפתרון פשוט. את פירושו לא כתב ריב"ן בעצמו אלא בהזדקנות רש"י ומפיו: "גם ריב"ן פירש בעניין זה לפני רש"י".²⁴ אמנם מבחינה ספרותית הפירוש הוא פירושו של ריב"ן, אך מבחינה הלכתית – פירושו של רש"י. הוא מבטא את דעותיו של רש"י וסמכותו של רש"י היא היא האוצלת סמכות לחיבור. מבחינה הלכתית יכלו הן ר"י הן בעל כ"י כ"י להביא מפירושי ריב"ן ולייחסם בצדק לרש"י, כי קולו הוא שבקע מן החיבור. את כל הספקות בעניין זה מתיר משפט הפתיחה של כ"י כ"י: "משפינה הענבים אילך ואילך ויין צלול באמצע" – שהוא, כפי שנראה עוד מעט, פסק הלכה הלקוח היישר מחיבורו של ריב"ן ואשר אין להעלות על הדעת שהופיע כבר בפירושו של רש"י.

תם ונשלם תפקידו של המהדיר. הוא יכול להזדפיס את רש"י כמו שהוא לפנינו בהיותו סמוך ובטוח כי זה הנוסח הנכון. ואילו בעיותיו של ההיסטוריון אך זה החלו. מדוע כתב רש"י פירוש אחד והכתיב פירוש אחר?

ה. הבעיה ההיסטורית ופתרונה

בהמשך תשובתו²⁵ מביא ר"י קטע אחר מפירושו ריב"ן, קטע היכול לשמש לנו קצה חוט לפתרון הבעיה:

שבש"ס המתחיל: "מהכא שמעינן". נוסח דומה עמד לפני רשב"א (תורת הבית, בית ה, שער ו, עמ' 131), ואף מדברי התוספות נראה שנוסח רש"י שהיה לפנייהם לא כלל את ההוראה הפוסלת "רותחין". עיין היטב בתוספות הנדפסות ובתוספות רבינו אלחנן, שם ד"ה קינסא. דוגמה זו והדוגמה שבהערה הקודמת מלמדות על חסרון בדיון בבעיית המהדורות של פירוש רש"י. אין ספק שראשית כול יש לסרוק את ספרות ימי הביניים כדי למצוא בה מובאות ממהדורות אחרות או מפירושים אחרים של רש"י ולהשוותם לנוסח הדפוס או לזה שבכתבי היד. אך גם בזה לא די. רק אחר עיון מדוקדק בכתבים מבית מדרשו של רש"י המעידים על השינויים שחלו בעמדתו, נוכל לקבוע אם גרסאות אחרות שבכתבי יד או מובאות מדברי רש"י בכתבי הראשונים הן למעשה דוגמות למהדורות אחרות, גם אם אינן מכונות כך במפורש.

21 מבין שבעת כתבי היד שהביא בלונדהיים (Darmsteter and Blondheim, *Les gloses françaises*, p. 54), שישה עמדו לרשותנו. כ"י ליזורנו שמור עתה בבית הספרים הלאומי בירושלים ומספרו 621.4. כ"י טורינו נשרף ברובו, והסוגיה שלנו חסרה בו. בדומה לכך, המילים "שנתפנה מן הענבים" חסרות גם בפירוש רבנו יהונתן מלונגל. על ההשערות שיכלו לעלות לפי פירוש זה ראה להלן, הערה 36.

22 על אתר, ד"ה אמר (עמ' רסד-רסה).

23 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 22 ואילך; ראה: Smalley, *The Study of the Bible*, p. 200 ff.

24 להלן, עמ' 177. ר' ירוחם שיפר את ניסוחו של רש"י/ריב"ן והוסיף את המילה "צלול". רש"י, כנראה, נזדר מלהשתמש במילה קולעת זו בגלל ריבוי המשמעויות שהיה בימיו לביטוי *klarêt, clâret, le claire*. ראה לעיל, פרק ראשון, עמ' 73 ובהערה 198.

25 לעיל, הערה 10.

וגם ריב"ן פי' בענין זה לפני רבינו שיחיה [צ"ל רש"י]²⁶ והילך לשונו ופסק שלו: הלכה כמשנה אחרונה, כרב הונא, דין כיון שהתחיל לימשך עושה יין נסך. ואם גת פקוקה ומלאה היא כגון אנו שדורכין בגיגית ואין כאן המשכה, נראה לומר שאין נעשה יין נסך. אבל [ר'] תולה להחמיר ממנהג שבידינו ואין רוצה לומר לא איסור ולא היתר. ואם מפנין החרצנים שבגיגית אילך ואילך כדי שיכנס היין באמצעות כדי לשלותו, נראה לר' דאין המשכה גדולה מזו ועושה יין נסך עכ"ל.

רש"י החזיק בדעה שמהות ההמשכה היא ההפרדה. אם כך, הגיגית של אותם הימים, שהענבים נדרכים בה ואין לה צינור שדרכו המיץ יוצא, היא על פי ההלכה "גת פקוקה ומלאה". אכן תנועה וזרימה מתרחשות בה בגלל לחץ הדריכה, אך אין זרימה הלאה מן הזג ולא הפרדת נוזל ממוצק. לכן היין שבגיגית אינו נעשה יין נסך. ברם, המנהג הרווח התייחס אליו כאל יין נסך ורש"י בחר לעבור על כך בשתיקה מתוך כבוד למנהג האבות.

ההחלטה לשמור על שתיקה הלמה את אופיו של רש"י, הנחבא אל הכלים. אמנם רש"י לחם על דעותיו כשחש שהשעה צריכה לכך,²⁷ אולם לא הייתה בו שמינית שבשמינית מן הדחף שפיעם בנכדו הגדול, ר' יעקב תם, לכפוף אחרים לדעותיו. אך כאן נבעה השתיקה ממניעים עמוקים יותר: היסוסו של רש"י בנוגע לתביעות העיון לעומת המקובל, הניתוח התאורטי לעומת הנוהג – חכמתם המצטברת של הקדמונים. אמביוולנטיות זו של רש"י טבעה את חותמה ביצירתו. הוא הסכים שאחרים ימסרו בשמו את עקרון הסינון ואף דאג כי כן יעשו, בתנאי שיוסיפו כי בשיטה זו לא בא לשנות מן המקובל ולהתיר את האיסורים הנוהגים. ואולם בכתביו שלו עצמו סירב לערער בגלוי על מסורת הקדמונים ואפילו להטיל בה דופי ולו ברמיזה. לפיכך ביאר את ההמשכה במילים: "משעה שהוא נמשך מצד העליון לצד התחתון" בלי מילות המפתח "שנתפנה מן הענבים". ניסוח זה מרמז על רעיון ההפרדה למי שמכירו מכבר, אך למי שאיננו מכירו, ניסוחו אך מסביר כיצד נעשתה ההמשכה בדרך כלל. ואכן, דברי רש"י נקראו ונלמדו באשכנז קרוב למאה שנה, ואיש לא העלה בדעתו מה מהפכנית התפיסה הגלומה בהם.²⁸ מובן שמבחינה לוגית לא הייתה העמדה עקיבה, אך מבחינה פסיכולוגית הייתה האמביוולנטיות מובנת, בייחוד בגלל עצמת הרתיעה והסלידה במסורת אשכנז מדריכת ענבים בידי גוי כפי שעוד ניווכת. בעמדתו של רש"י היה אפשר לראות זהירות יתרה, אך תקוותי היא שלהלן נלמד עד כמה ארוך ונפתל היה המאבק שנאבק גדול המפרשים עם עצמו בכל הקשור למידת האמת הגלומה במנהג האבות.

הנוהג שריב"ן מספר עליו, לאסור יין שבגיגית אם נגע בו גוי, מסביר את שאלתו המקורית של ר' מאיר. אף הוא חש כי עקרון ההמשכה הוא הפרדה, אבל אם אלה פני הדברים, כי אז חסר היגיון הוא הנוהג באותם הימים לראות את המיץ שבגיגית כיון שהלכות יין נסך חלות עליו. מאחר שמסכת עבודה זרה לא נשנתה בישיבת וורמייזא שבה למד ר' מאיר, הוא התחיל

26 "רש"י" הפך ל"ר' שי" ואחר כך אף נכתב כמלואו "ר' שיחיה". ההגהה [ר'] היא בעקבות הרשב"ם (להלן, סעיף 6).

27 למשל, תשובות רש"י, סימנים נט-סב, פא, שפב.

28 ראה להלן, עמ' 198.

לפקפק אם הבין נכונה את הגמרא. (ההנחה תמיד הייתה שהמנהג מנהג אמת.)²⁹ ולכן שיגר ר' מאיר שאלה לרש"י וביקש בה הסבר ל"גת", "בור" ו"גרותני", וכן שאל אם הפסיקה היא כרב הונא, כמו שהיה אפשר להניח באופן טבעי. רש"י חש בעוקצה של השאלה והשיב תשובה דיפלומטית. הוא סירב למתוח ביקורת כלשהי על המנהג הרווח, אך משנתבקש, הסביר את טיבם של הכלים הנזכרים במשנה, קבע כי הלכה כרב הונא ואף הוסיף כי המיץ שבגיגית "שם יין עליו לפי המנהג[!]" אבותינו, בהיותו סמוך ובטוח שר' מאיר יבין את הביקורת הרמוזה בניסוח. עמדתו של רש"י בתשובה זוהי לעמדתו שמסר ריב"ן, אך בהבדל מהותי אחד. כששאל ר' מאיר את שאלתו, טרם כתב רש"י פירוש כלשהו למסכת עבודה זרה, ולכן סירב להכניס בסוד ביקורתו אפילו את בני חוגו הקרוב. נראה בעליל, כי בשלב מאוחר יותר בפעילותו של רש"י, כשהכתיב את פירושו לריב"ן, התחזק בדעתו והיה נכון לפרסם את שיטתו בשער בת רבים, אף כי לבו היה חלוק בנוגע לתפקידו שלו בהפצתה.

עתה נפנה לשלבי פעילותו הפרשנית של רש"י. על שום מה נניח כי אמביוולנטיות הניעה את רש"י לנקוט עמדות לא עקיבות? כלום לא מוטב להציע שהתשובה וכן חיבורו של ריב"ן הם פרי שלב מאוחר במחשבתו של רש"י, ואילו פירושו בלא המילים "שנתפנה מן הענבים" משקף שלב מוקדם יותר? לפי הצעה זו, העדויות הסותרות אינן משקפות אמביוולנטיות כי אם שינוי בעמדתו.

1. פירוש רש"י: מהדורות ושכתוב

קטעים מפירוש הרשב"ם למסכת עבודה זרה הגיעו לידינו ולמזלנו אחד מהם דן בנושא ההמשכה, וזה לשונו:

וכך הלכה דמשנה אחרונה וכרב הונא, דייך כיון שהתחיל לימשך עושה יין נסך. ואם גת פקוקה [1]מליאה הוא, (או) כגון שאנו דורכין בגומות (ו)אין כאן המשכה, נראה לומר דאין נעשה יין נסך, אבל רבי תולה להחמיר ממנהג שבידינו ואינו רוצה לומר לא איסור ולא היתר לפי שאין לנו גומות אחרים אלא הגומות עצמן שאנו דורכין בהן, ויש שמניחין בהן את היין זמן מרובה כמו בחבית, הילכך אין להתירן.³⁰ ואם מפנין חרצנים שבגיגית אילך ואילך שיתכנס היין באמצעיתה או בצדה לשלותו ולסגנו, נראה לרבי דאין לך המשכה גדולה מזו ונעשה יין נסך עכ"ל.³¹

חיבורו של רשב"ם, כחיבורו של ריב"ן, נכתב לפני רש"י ומפיו. ואכן מהשוואה לקטע מדברי ריב"ן שהובא לעיל, בעמוד הקודם, עולה שחיבורו של רשב"ם הוא מהדורה מורחבת ומתוקנת

29 הגע עצמך לסוף דבריו של רש"י שאף הוא, כנראה, תשובה על שאלתו של ר' מאיר אם סתם יינם אסור בהנאה או לא. השאלה התעוררה אצל ר' מאיר מתוך סתירה שנתקל בה בסביבתו בין המנהג הרווח ובין ההלכה הכתובה. ראה בספרנו יינם, פרק רביעי, עמ' 94-95.

30 משפטו האחרון של רשב"ם יבואר להלן, עמ' 180-182.

31 אור זרוע, סי' ריג, וכן הקטע בא בכ"י סיני, לונדון, בית הדין 14, דף 96 ע"ב.

לפירושו של ריב"ן דודו.³² אם ניתן את הדעת הן לשתי מהדורות של פירוש רש"י לעבודה זרה, שמזכירים בעלי התוספות, הן לחיבוריהם של ריב"ן ורשב"ם, נוכל לשער את דרך פעילותו הפרשנית של רש"י במסכת עבודה זרה.

כששב רש"י משיבות אשכנז הוא פתח בעבודתו הפרשנית הגדולה. עבודה זרה, מסכת שחשיבותה מכרעת, טרם זכתה אז לפירוש רצוף כלשהו. כבר בראשית עיונו בה מצא רש"י את עצמו חלוק גם על הנוהג שרווח אז וגם על הפרשנות המקובלת, ככל שהייתה קיימת. ברם, כיוון שהיה חסר ניסיון במלאכת הפרשנות בכלל ובפרשנותה של מסכת לא ידועה זו בפרט, מיאן רש"י בתוקף למתוח ביקורת כלשהי על הרווח והמקובל אפילו באוזני תלמידיו ובני משפחתו. הזמן חלף ובפעילותו הפרשנית החל לעסוק במסכת עבודה זרה. ייתכן שבדומה לפירושו לערבי פסחים³³ פתח בטיטה ראשונית גולמית, ושם חיכה לרגע שיתגבש במחשבתו הפירוש השלם כדי להעלותו על הכתב בתמציתיות ובבהירות האופייניות לו.³⁴

רש"י המשיך במפעלו הגדול ובהיותו ער שבמסכת עבודה זרה החל מבראשית, שב ועיין בפירושו ולשביעת רצונו מצא שכמעט שום דבר לא הצריך תיקון. הוא גמר בדעתו שהגיעה השעה לתת בפעם הראשונה ביד הלומדים פירוש מקיף למסכת מרכזית זו, שיכלול ביאור לסוגיות מרכזיות ופסקי הלכות הנובעים מהן, במקום שיוסיפו לסמוך על הרגיל והמקובל בלבד. המשמעת הספרותית החמורה שקיבל עליו מנעה אותו מלעשות כן בחיבורו שלו. על כן קרא אליו את ריב"ן, חתנו ותלמידו, והכתיב לו פירוש העשוי שלוש שכבות: פרשנות, פסק ויישום.³⁵ בחלוף הזמן, פירש רש"י עוד ועוד מסכתות. הוא שב פעם נוספת למסכת עבודה זרה ובמקומות אחדים תיקן את פירושו. השינויים חשובים אך מעטים. לעת זקנה, גמר רש"י בדעתו

32 עיבוד דברי ריב"ן, דודו, חוזר ונשנה בחיבוריו הקצרים יותר של רשב"ם (ראה מה שכתבנו, הלכה כלכלה ודימוי עצמי, עמ' 67, הערה 67). בדרך זו יש להבין את החומר ממסכת עירובין שהביא אפשטיין בפירושי ריב"ן ופירושי וורמייזא, עמ' 185-186. ראה גם: אורבך, מתורתם של חכמי אנגליה מלפני הגירוש, עמ' 28. בנדון זה, הייתה העתקת רשב"ם מכנית כל כך עד שלא חש כי באמצע המשפט המיר את המונחים המשמשים במשמעות "cuve" (פתח ב"גומות" וסיים ב"גיגית"), וחמור יותר, אף עמעם בכך את משמעות המשפט. המשפט שהוסיף אין מקומו בסוף, כי אז דומה שהקטע הפותח: "לפי שאין לנו גומות" מסביר את "לא לאיסור ולא להיתר", ולאמתו של דבר הוא מתייחס לשאלה מדוע רש"י "תולה להחמיר" (ראה להלן, עמ' 180-181). אילו היה רשב"ם מנסח את דבריו מתחילה בלשונו שלו, היה לשון הקטע "ועל המנהג שבידינו אין רבי רוצה לומר לא איסור ולא היתר אלא תולה להחמיר ממנהג שבידינו ולפי שאין לנו גומות אחרים" וכי'.

33 לדעתי, אין ממש בפקפוקים באשר לאותנטיות של פירוש רש"י לפרק ערבי פסחים. לקורא הסבור אחרת, נתונה הרשות להתעלם ממשפט זה.

34 ראה מה שכתבנו להלן, פרק עשירי, עמ' 348.

35 לאור דבריי (בהערה 32), סברתי שבדין יש להעתיק את מבנהו של פירוש הרשב"ם לחיבורו של ריב"ן. ואכן המובאה שהבאנו כאן מקבילה למבנהו התלת-שכבתי של פירוש רשב"ם. מאחר שחיבורו זה הוא מהדורא תניינא לפירוש ריב"ן, אין תמה שתפס את מקומו של זה. עוד מובאות מדברי ריב"ן באות בתוספות חכמי אנגליה על נדה ועבודה זרה. פירוש רשב"ם לעבודה זרה מובא בהרחבה באור זרוע וקטע גדול ממנו גילה א' עפשטיין ופרסם בתוך "אוצר טוב", עמ' 1-10. קטעים גדולים מחיבור זה אפשר למצוא גם בכ"י מנטובה, הקהילה היהודית 30 והם מוסבים על דברי הר"ף (על מספור הדפים בכ"י מנטובה, ראה לעיל, פרק שלישי, הערה 33).

לעבור על המסכת בפעם האחרונה ולעדכן את הגרסה המורחבת שהכתיב לריב"ן. הוא קרא אליו את רשב"ם נכדו וביקשו להגיה עמו יחד את פירושו של דודו.

התמונה שציירנו היא בגדר השערה, קל וחומר סדר הדברים המדויק. אך דומה שזאת אפשר לומר בוודאות: המעמד שבו הכתיב רש"י לנכדו מהדורה תניינא לחיבורו של חתנו, שהוא עצמו אינו אלא גרסה מורחבת לפירושו שלו, היה בתקופה מאוחרת למדיי בחייו. קביעה זו בזיקה לתשובה שכתב לר' מאיר לפני שחיבר כל פירוש שהוא למסכת עבודה זרה מלמדת שלא חל שינוי בעמדת רש"י בפשר "המשכה". מראשית פעילותו ועד סופה החזיק בדעה שעקרון ה"המשכה" הוא הפרדה. עם זה, תמיד סירב להכריז על כך בפירושו שלו!³⁶

ז. עיצוב הפירוש לעבודה זרה ומשמעו

לא זהירות אלא יראת כבוד לפני "מנהג אבות", שהוא החכמה המצטברת מדור לדור, קבעה את עמדתו של רש"י. כל ימי חייו ביקש להבין ולכלל הפחות למצוא טעם כלשהו לאיסור הקדום. יגע רש"י ומצא. הוא הורה אפוא לרשב"ם להעלות על הכתב את הטעם שגילה סוף סוף. וזה לשון הרשב"ם:

אבל רבי תולה להחמיר ממנהג שבידינו ואינו רוצה לומר לא איסור ולא היתר לפי שאין לנו גומות אחרים אלא הגומות עצמן שאנו דורכין בהן, ויש שמניחין בהן את היין זמן מרובה כמו בחבית. הלכך אין להתירן.³⁷

מילת המפתח כאן היא "בחבית". כיוון שהיו "מניחין בהן [בגומות] את היין זמן מרובה כמו בחבית" כדי להקנות ליין צבע, מרקם ו"גוף",³⁸ סברו הקודמים לרש"י כי על התירוש חלות הלכות יין נסך גם בלא הפרדה מן הזג. לשון אחר: אם הגיגית נתפסת כפי שתפס אותה רש"י עד כה, כלי דריכה, "שם יין" לא נקרא על התירוש. ברם, אם הגיגיות נתפסות כחביות, היינו ככלי אחסון, מובן מדוע נקרא שם יין עליו והוא נעשה יין נסך. אם "חביות" ומעמדן ההלכתי הם הם השיקול המכריע, מוקד הדיון עובר מ"המשכה" ל"משישלה בחביות". את פירושו החדש של רש"י אין לכלכל אלא על בסיסן של שתי הנחות. יש לזכור שלפי

36 אם יבוא בעל דין ויטען נגד דעתם של אפשריין ופרנקל שמהדורה קמא של פירוש רש"י הייתה שונה מאוד מן הפירוש הסופי (ראה לעיל, הערה 16), ויוסיף ויטען טענה שלעולם לא הייתה עולה על דעתו, כי מאחר שר' יהונתן מלונל שיקע את המהדורה קמא של רש"י בפירושו למסכתות אחרות, יש לראות את דבריו במסכת עבודה זרה על אתר כאילו הם דבריו של רש"י במהדורה קמא שלו. לפי טענות אלה עלינו להשמיט את המילה "תמיד" מניסוחנו לעיל; בתחילה ניסח רש"י את שיטתו בשאלת הפרדה, אך לאחר הרזור שני חזר בו ממנה ושמר על שתיקה עד סוף ימיו.

37 אור זרוע, סי' ריג, וראה לעיל, הערה 32.

38 לעיל, פרק ראשון, עמ' 73. בכ"י מנטובה, ספריית הקהילה היהודית 30, דף 245 רע"ב (על מספור הדפים בכ"י מנטובה, ראה לעיל, פרק שלישי, הערה 33) נוסח פירוש הרשב"ם הוא "אבל ר' תולה להחמיר... ויש שמניחין בהן יין זמן מרובה שברע(ה) או יותר להחזיק או להאדים". השיעור של שברע ימים לשהיית הענבים בגיגית שב ונזכר בספר התרומה, ריש סי' קסט. פרק זמן דומה היה נהוג גם באזור פריס, כפי שמלמדנו אגרונום צרפתי בן המאה השש-עשרה, ראה לעיל, פרק ראשון, הערה 206.

משנה ראשונה³⁹ החל מיץ הענבים להיקרא "יין" רק כאשר היה מונח בבור או בחביות. בבור נדרש תהליך הידוע בשם "קיפוי"; ובחבית – "שילוי". ההנחה הראשונה שביסוד פירושו של רש"י היא, שמשנקבעה ההמשכה בגת כרגע "ביאתו" של המיץ "לתורת יין" (כלשון רש"י), לא דחתה משנה אחרונה את המשנה הראשונה על קני המידה שלה ל"קיפוי" ול"שילוי", אלא רק הקדימה את הרגע הקובע. "משנה ראשונה" במקומה עומדת, אלא שאך לעתים נדירות נדרשים לה, מאחר שבדרך כלל היין נעשה יין נסך הרבה קודם לכן בגין ההמשכה בקרקעית הגת. ברם, לו פסחנו על השלב הראשון של הדריכה ומיד היינו בשלב ה"קיפוי" וה"שילוי", היה המיץ בא "לתורת יין" מכוח משנה ראשונה ונעשה יין נסך. ההנחה השנייה בפירושו של רש"י היא כי דין שילוי וקיפוי בבור שבמשנה ראשונה לא היה בו כל עיקרון של הפרדה.

"שילוי" הוא הוצאת דבר מתוך זולתו או סילוקו. הוא יכול להתייחס להעלאת היין מן הבור בחביות או לסילוק הפסולת מן היין. בפירושו לסוגיה המקבילה בבבא מציעא⁴⁰ פירש רש"י ש"שילוי" הוא הפרדה, וזה לשונו: "משנתן בחביות והוא תוסס ורתיחתו עולה ומקצת שמרין קופאין למעלה וקודם שיגופו אותן חביות שולין אותן רתיחות ומשליכן". וכן בהערתו המילונית על "שולה" במסכת ביצה:⁴¹ "ושולה. מפרש בגמרא שולה הפסולת שצף למעלה כמו משישלה בחביות דהיינו נמי שנוטל חרצנים הצפים ע"פ החביות". עם זה, בסוגייתנו (המקבילה לזו שבבבא מציעא), הגדיר רש"י "שילוי" – נתינת היין בחביות, ואילו הפרדה, מאן דכר שמה? זה לשונו: "משישלה היין מן הבור להנתן בחביות וכן (!) מפרש בב"מ בהשוכר את הפועלים". חשובה גם העובדה שרוב המפרשים – קודמיו של רש"י וממשיכיו כאחד – ספרדים, איטלקים ואשכנזים⁴² – הסכימו לפירושו האחר, "שילוי" הוא הפרדה.

בדומה לכך שינה רש"י כאן גם את פירושו ל"קיפוי" – הקטגוריה השנייה של משנה ראשונה. "קפה" הוא פועל עומד שפירושו הקרשה⁴³ או היווצרות "כובע" (קרום עליון) צף;⁴⁴

39 לעיל, עמ' 170.

40 צב ע"ב, ד"ה משישלה. הנוסח מקוים בכל כתבי היד: לונדון, הספרייה הבריטית 412, דף 170 ע"ב; לונדון, הספרייה הבריטית 413, דף 98 ע"ב-99 ע"א; ניו יורק, בית המדרש לרבנים, רביניקה 833, דף 150 סע"ב; בודלי 429, דף 111 ע"א; כ"י וטיקן 131 (בלתי ממוספר); קיימברידג' Add. 478, דף 187 ע"ב (כ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים, רביניקה 877 הועתק בשנת שפ"ז מדפוסים שמקורם דפוס ונציה, ראה פוגל, פירוש רש"י למסכת בבא מציעא, עמ' 9).

41 יד ע"ב, ד"ה ושולה. הנוסח מקוים בכל כתבי היד: ששון 517, דף 31 ע"א; מינכן, ספריית מדינת בווריה 216, דף 194 ע"א; פרנקפורט ע"נ מיין, ספריית העיר והאוניברסיטה 158 8°, דף 30 ע"א; בודלי 420 דף 181 ע"א; פרמא, דה-רוסי 808, דף 26 ע"א; ניו יורק, בית המדרש לרבנים, רביניקה 840, דף 16 ע"א; רביניקה 841, דף 13 ע"א; פרמא, דה-רוסי 1299, דף 164 סע"א. בכתב היד האחרון המילה "צפין" חסרה, אך המובן אינו שונה.

42 (א) רמב"ם, משנה תורה, הלכות מעשרות פ"ג ה"ד; פירוש המשניות, מעשרות פ"א מ"ז; וכן ראה רי"ף, עבודה זרה, ס"י תתתם, דפוס וילנה, יג ע"א; (ב) פירוש ר"י בן מלכי צדק (הריב"מ"ץ) מסימפונט למעשרות פ"א מ"ז; ראה את הפירוש הראשון בספר ערוך השלם, ערך "קף", 4 (כרך ז, עמ' קנג); (ג) פירוש הר"ש משנץ למעשרות שם.

43 פירוש המשניות לרמב"ם, תרומות פ"ד מ"א. ראה Bacher, "Beiträge zur semitischen Sprach-vergleichung", p. 135, אליו מתייחס תוספות הערוך השלם, עמ' שסט.

44 רש"י ע"ז שם, וכן במקבילות הרבות שהביא אבינרי (מילון פירושי רש"י, ערך "קפה"), ועליהן יש להוסיף גם את זבחים ו ע"א, ד"ה קופיא. ראה לעיל, פרק ראשון, עמ' 72.

אפשר להשתמש בו אף על דרך הסילוק וההסרה (privatively), כפועל יוצא כדי לציין את הסרת אותו "כובע".⁴⁵ באותה מקבילה שבכבא מציעא פירש רש"י את המונח בדרך השנייה: "משיקפה. משיקפאו החרצנים על פי הבור כשמתחיל להיות תוסס ונוטלין הזגין ומשליכן". אכן, הערת הגמרא שם בדיון בקיפוי: "איהו דמנגיד איהו מקפה" (הוא שמושך הוא זה שמקפה), מרמזת בבירור ש"קיפה" הוא פועל יוצא המורה על פעולה שהאדם עושה ולא על תהליך שחל ביין עצמו. יתר על כן, רש"י טוען כי הקיפוי הנזכר מתרחש "כשנדין" מתחיל להיות תוסס", זמן-מה לאחר ש"הוא נח בבור". ואולם על המקבילה במסכת עבודה זרה הוא כותב: "משיקפה: לשון צף, כמו קפא תהומא דמסכת סוכה שצפין החרצנים על היין כשהוא נח בבור", ולא בא זכרה של תסיסה. אף כאן דעת רש"י כמעט דעת יחיד בקרב המפרשים.⁴⁷ אכן לפי הגדרות אלה בא המיץ שבגיגית הדרוכה לתורת יין ונעשה יין נסך כמשנה ראשונה וכמנהג אבות.

פירושי רש"י בשאר מקומות היו מניבים פירוש אחיד לסוגיה: "המשכה", "קיפוי" ו"שילוי" כולם שלבים בתהליך הסינון. מחלוקת התנאים, כביכול, "פנימית". הכול מודים שהעיקרון הוא עקרון הסינון. במה נחלקו? באיזה משלבי הסינון מדובר. אך בסוגיית עבודה זרה השמיט רש"י באופן שיטתי את מושג ההפרדה מכל שלב משלושת השלבים – מ"קיפוי", מ"שילוי" ומ"המשכה".⁴⁸

אפשר שלשם הזהירות עמעם רש"י את שיטתו בעניין ההמשכה, אך בשום פנים לא היה בכוח הזהירות להביאו לידי עיקום דברי הגמרא ולגלות פנים בתורה שלא כהלכה. רק שכנוע פנימי עמוק שב"מנהג אבות", או לפחות במנהג מסוים זה, גלומה מידה של האמת וכי הבנה נכונה של הגמרא חייבת לכלכל אמת זו, גם אם לא בהכרח לחייבה, יכול להדריך את רש"י להגדיר מחדש "קיפוי" ו"שילוי" וכך להצפין ביצירתו סגוריה על מנהג האבות.

דעתו של רש"י אינה דעת יחיד. הרמב"ם בפירושו למשנה הבין "קיפוי" כמו רש"י, ובעל הערוך הביא פירוש דומה ל"שילוי".⁴⁹ נמצא שדברי רש"י בסוגיה זו היו מבוססים מבחינה לשונית ותקפים מבחינה פרשנית. דבר זה נראה בעליל, שכן על פירושי רש"י עברו שמונה מאות שנות בדיקה ועיון של ראשונים ואחרונים בלא כל השגה או הערה של ממש.⁵⁰ עם זה,

45 לעיל, הערות 43, 44.

46 צב ע"ב ד"ה משיקפה. הנוסחאות מתאשרות למקרא כל כתבי היד שהבאנו (לעיל, הערה 40).

47 רק המאירי בספרו בית הבחירה, עמ' 202, מבאר כך את "קיפוי". הרמב"ם בפירושו למשנה (מעשרות פ"א מ"ז) מפרש "קפא" = "תטלע", שפירושו "יעלה" ז"א הקצף עולה וצף כרב נחשון גאון בתשובות גאונים קדמונים, דף מ ע"א. ברם, הקיפוי שהם מתייחסים אליו נעשה לאחר שכבר התסיסה החלה. הראב"ד בפירושו לעבודה זרה (דף קנב) מבאר זאת כשקיעת "השמרים העבים", שאפילו במזג האוויר הנוח ביותר לתסיסה, מתרחשת זמן מה לאחר הקיפוי, כפירוש רש"י.

48 לפי דברינו סביר להניח שבמהדורה קמא פירש רש"י את המילים "קפה" ו"שלה" כפעלים יוצאים כמו שפירש בכבא מציעא ובביצה.

49 על "קיפוי" ראה לעיל, הערה 43. על "שילוי" ראה הערוך, ערך "קף", 4. "שילוי" לפי הביאור שם אינו הפרדה אלא העראה מחבית לחבית לאחר הקיפוי, שעל פי הערוך הוא הוא הפרדה. מצד השיטה לפירוש זה אין אפוא כל זיקה אל הפירוש של רש"י, אך זיקה מילונית ישנה אף ישנה. המאירי אימץ במלואו את פירושו של רש"י ל"קיפוי".

50 במשך תשע מאות שנה העירו חכמים בודדים על הסתירות האלה. למשל, ר' שלמה אלגאזי, לחם סתרים.

שחזור מדויק של חיבורים מדבי רש"י מלמד כי במידה לא פחותה כתביו הם סגוריה על מנהגי מקומו. ככל יצירת אמנות גדולה, גם פירושו של רש"י – פנים ושכבות רבות לו. כאן הוא נע בד בבד במישור הפירוש העל-זמני ובמישור ההתייחסות לזמנו שלו. הפירוש מבהיר את הסוגיה לאשורה ובה בעת מלמד סגוריה על מנהג האבות. בסוגיה זו רש"י הוא הן פרשן לדורות הן בן נאמן לקהילת אשכנז הקדומה.

לכאורה, שום חיבור אינו מגלה ולו טפח מאופיו של מחברו ומדעותיו כחיבורו של רש"י. יותר משאר הראשונים הוא בן דמותו של המשורר האידאלי שתיאר קיטס (Keats) באחד ממכתביו: "הוא איננו עצמו – אין לו עצמיות – ...אין לו כל זהות – הוא נמצא כל הזמן באיזה גוף אחר וממלא אותו".⁵¹ ההיסטוריון המתבונן ביצירתו הגדולה של רש"י, השמה לאל כל חיפוש אחר אינדיווידואליות וסימני היכר של זהות, נתפס לאותו ייאוש שדיבר עליו המשורר שילר במפגשו עם משוררי העת העתיקה:

בלא לבקש קרבת אדם בורח הוא [המשורר] מפני הלב המבקש אותו... המושא שולט בו לחלוטין... משל כאלוהות מאחורי היקום, כן עומד הוא מאחורי יצירתו; הוא הנו היצירה והיצירה הנה הוא... היכרותי עם המשוררים החדשים הרגילה אותי לחפש ביצירה בראש וראשונה את המשורר, לפגוש את לבו שלו... בקיצור, להתבונן בסובייקט בתוך האובייקט – ועל כן לא יכולתי לשאת את העובדה שכאן חומק ממני המשורר תמיד, וממאן להשיב לי על שאלותי.⁵²

ואולם, כל עוד לא יעלה בידינו "להתבונן בסובייקט בתוך האובייקט", להכיר את אישיותו של המחבר מבעד לחיבורו, לחשוף את רב-משמעויותו של החיבור הפותח עידן חדש בחיי הרוח של עמנו ולראות את משמעויותו לדורות לצד משמעויותו לדורות, לעולם לא נשכיל להבין את רש"י אל נכון, לא נעמוד על מלוא שיעור קומתו ואף לא נוכל לכתוב את תולדות ההלכה.

2. תוצאות פירוש רש"י, שיטת רבנו תם ומעשה באנשי מץ

א. התוצאות

התוצאות המעשיות של פירוש רש"י להמשכה היו רבות וחשובות. לאחר הבציר הונחו הענבים ב"סלים ודרדורים" הקשורים לגב, נישאו אל הגיגית ונוצקו אל תוכה. משנמלאה הגיגית כמעט עד תומה, החלו בדריכה, וכשגמרו גרפו את הזגים בסל וסילקו אותם מן הגיגית. בסוף המאה השתיים-עשרה הצליחו החבתנים להכניס ברזים בגיגיות, ובדריכה היה הנוזל יוצא דרך צינור הסמוך לבסיס הגיגית. רק אז ניטל הזג לגת לכתישה כדי להפיק ממנו את טיפת היין האחרונה.⁵³

עבודה זרה, שם: מהרש"ל, חכמת שלמה, בבא מציעא שם; חת"ם סופר, חידושי חת"ם סופר, בבא מציעא, שם; הגהות הרש"ש, עבודה זרה, שם. ברם, הערות אלה היו הערות אגב שהם עצמם לא ייחסו להן חשיבות.

51 ראה: קיטס, מבחר מכתבים, עמ' 39.

52 שילר, על שירה נאיבית וסנטימנטליסטית, עמ' 28-29.

53 ראה לעיל, פרק ראשון, עמ' 77-78. ספק אם תהליך זה קשור עם הבאנום (banum) של ימי הביניים. סביר

אילו לא הוציאו את הזגים בסל או אם נשאר הצינור סגור, לא היה היין מופרד מן הזג כלל וכל שלבו הראשון של ייצור היין היה מופקע אפוא מכלל איסור יין נסך. לשון אחר, כל עוד היו הענבים הדרוכים שרויים ביין לא חל עליו איסור יין נסך. מאחר שגונו האדמדם של היין ומרקמו מופקים מן הזג השרוי בו, נהגו להשרות את היין עם הזג כשבוע ימים.⁵⁴ נמצא שלא היה צורך להישמר ממגע גוי לא בזמן הדריכה ואף לא בזמן השרייה. לפיכך יהיה מותר לשיכור פועלים נוצרים למלאכת הדריכה וכן לשלוח ולאחסן יין אצל גויים בלא הדרישות המחמירות לחותם בתוך חותם. כרמים שקודם לכן היו מוזנחים משום שנבצר מיהודים להשגיח על המלאכה הנעשית בהם, מעתה היה אפשר לעבדם, לבצור את פרותיהם ואף לדרכם – הכול בידי גוי.⁵⁵ עתה יכלו יהודים לקנות יין מגויים ואף להזמינו מראש, אם אך התנו שחביות היין ימסרו להם כשהיין עדיין מעורב בזג.

רוב קהילות ישראל באשכנז היו קטנות ולכל היותר בנות כמה עשרות משפחות. הן גם נטו לייצר את יינן שלהן. בשל הטכניקה הפרימיטיבית של ייצור החביות נטה היין להחמיץ לאחר חודשים ספורים ואי אפשר היה לאחסנו לזמן רב,⁵⁶ הלכך היה על היהודים ועל שכניהם הגויים לייצר יין חדש בכל סתיו. עונת הבציר והדריכה, מאמצע ספטמבר ועד אמצע אוקטובר, הייתה אמורה לספק צריכה של שנה תמימה. אך מאחר שהימים הנוראים וסוכות חלים בחודשים האלה, היה הזמן לייצור היין מוגבל ביותר. יתר על כן, כמות היין שנצרכה בימי הביניים הייתה, כאמור, עצומה ורב היה הקושי לדרוך כמות כה גדולה בזמן כה קצר ובכוח אדם כה מצומצם. קשה לתאר כיצד נעשה כל זה אם לא נרתמה הקהילה כולה למשימה.⁵⁷ שכירת פרעלים גויים למלאכת הדריכה ולחותם חוזים לאספקה בתנאי שהיין לא יסונן, הייתה עשויה להקל מאד. היתרים מעין אלו היו לברכה בכל דור, ובשלהי המאה האחת-עשרה ובראשית המאה השתים-עשרה הייתה ברכתם כפולה ומכופלת, שכן הקהילה היהודית החלה להתרכז בערים חדלה להחזיק במקרקעין ושליטתה בייצור היין הלכה ונתמעטה.⁵⁸

- יותר שנבע מהצורך להפיק כל מה שאפשר מן הענבים, ולהפך. את הענבים דרכו תחילה ברגליים בגיגית לא כדי למעט בתשלום בעד השימוש בגת שלעתיים תכופת הייתה של האזון אלא כדי לקבל יין משובח, ה־vin de goutte (לעיל, פרק ראשון, עמ' 80). על זכות הבאנום על הגתות ראה פרק ראשון, הערה 236. לעיל, הערה 38 ראה לעיל, פרק ראשון, עמ' 76.
- 54 כך נרמז במעשה הגאונים, עמ' 81, שהובא לעיל, פרק שלישי, עמ' 137. היתר זה היה מאפשר ליהודים לנצל עד תום לא רק את הכרמים המרוחקים שבבעלותם אלא גם הממושכנים אצלם בעד הלוואות, ראה מה שכתבנו ביינב, עמ' 68-80.
- 55 ראה לעיל, פרק ראשון, עמ' 82-83.
- 57 ראה שם, עמ' 68. כפי שהערנו שם נסיבות אלה, ולא עיסוק ככורם או כיינן, הן הן המסבירות את הערותיו של רש"י (תשובות, סי' שפב) שמרבים להביא: "הלב יודע טרד המצוי באגור ביקבים, על כן לצדק יכריעני אדוני ר' עזרא את קוצר מילי". משק הבית הממוצע במחוז שמפן בחודש ספטמבר דמה מאד למצוי אצלנו קודם הפסח. קרוב לוודאי שהקטע השני, שבדרך כלל משמש ראיה לעיסוק המשותף של רש"י (ספר האורה, עמ' 214, ותשובות, סי' קנט), מתייחס לר' יצחק בר' יהודה. בספרות שיצאה מבית מדרשו של רש"י לעולם אין מכנים את רש"י "רבנו הגדול", אך כך נהגו בני המכירי לכתוב את רבם ר' יצחק בר' יהודה (ראה להלן, פרק שביעי, עמ' 299). ואכן, אך מעט כרמים של ממש היו באזור של טרוֹאה (Troyes). ראה לעיל, פרק ראשון, עמ' 48-49.
- 58 ראה: Blumenkrantz, *Juifs et chrétiens*, p. 20; idem, "Cultivateurs et vigneronns juifs", pp. 131-136

היתר מרחיק לכת כל כך אינו יכול להישמר בסוד לאורך ימים. רש"י כפף ראשו לנוהג שעל ברכיו התחנך ושעל אמתתו לא חלק אדם מעולם בישיבות שבהן למד, אך רוח אחרת הייתה עם תלמידיו. "ליבם וסברתם והבנתם מפיו יצאו" ועולם ההלכתי שלו הוא. הסתייגויותיו של רש"י היו בראש ובראשונה רגשיות בלא כל סיכוי לעמוד בפני השילוב של ההיגיון ההלכתי עם היתרונות הכלכליים. ככל מערכת משפטית גם ההלכה נוטה מטבעה לאמץ עמדות ברורות ולהתעלם מהיסוסים אישיים. כתלמידים נאמנים העלו ריב"ן ורשב"ם את הסתייגויותיו של רבם על הכתב, אך הם עצמם עשו, כנראה, יד אחת כדי להפיץ את התפיסה החדשה שהפקיעה את ייצור היין כולו מכלל איסור יין נסך ושהניחה ליהודים לייצר את יינם בכל דרך שתיטב בעיניהם.⁵⁹

ב. שיטת רבנו תם ותוצאותיה

ההתפתחות הבאה היא הופעת שיטתו של רבנו תם, אך קודם שנדון בה, ראוי להעיר שהיחיד מבין חכמי ימי הביניים שעמד על הבעייתיות שבפירוש רש"י לסוגיית "קיפוי ושילוי" היה רבנו תם. הוא רשם בחיבורו: "יין משיקפה: קיפוי ושלייה הכל אחד" והוסיף להוכיח את הדבר מהסוגיה בבבא מציעא.⁶⁰ הערה זו כמו רבות מהערותיו, ומהן המעמיקות ביותר, כפי שנראה בהמשך הספר, הייתה טמונה ב"ספר הישר". ואולם חיבור זה לא נפוץ בין בעלי התוספות שבצרפת, שתורת רבנו תם הייתה אצלם "מפי סופרים ולא ספרים". הצינור העיקרי לתורת רבנו תם, צינור שבלעדיו הייתה מהפכת רבנו תם עלולה לרדת לטמיון, היה תלמידו ואחינו ר' יצחק מדמפיייר, "ר"י", ובסוגיה זו הוא מסר לתלמידיו את השיטה החדשה של רבו בלבד.⁶¹ וזה לשונו:

ואין נראה... אלא כפר'ת, יין משהתחיל לימשך פירוש שהתחיל לקלח מגת קודם שירד לבור תנן לוקחין גת בעוטה אע"ג שהוא נוטל בידו וכו'. משמע אפילו התחיל לימשך בגת פקוקה ומלאה שאינו מקלח כלל.⁶²

לדעת רבנו תם, "המשכה" אינה נזילת המיץ בתוך גת או סינונו שם, כי אם יציאתו החוצה. המיץ בא לתורת יין רק כאשר הוא יוצא מן הגת. כל עוד הוא בגיגית שבה נדרך ו"הוצא" מן הענב, הוא נשאר בבחינת "משקין היוצאין". רק משיימשך ויצא ממקום דריכתו, תחול עליו הקטגוריה המיוחדת "יין".

59 אור זרוע, סי' רטו. אני אומר "כנראה", מאחר שדברי המשיב על העמדה שנקט רש"י בציבור נראים מופקקים במקצת (ראה להלן, עמ' 196). ברם, סבורני כי נטעה אם נטיל ספק גם בדבריו על אודות עמדתם של ר' מאיר מרמרו ורשב"ם בפרשתנו. על סמך ניתוח שאלתו ותמיהתו של ר' מאיר (לעיל, עמ' 177-178) היה מקום לצפות שייטה שכם להפצת ההיתר, בייחוד מפני שנודע לו שזו אף דעתו של רש"י מעיקר הדין.

60 ספר הישר, חידושים, סי' תשיב.

61 ראה להלן, פרק חמישי, עמ' 222, ופרק שמיני, הערה 27.

62 תוספות ר' יהודה מפאריש, נו ע"ב ד"ה עושה (עמ' רסד-רסה).

שיטה זו לא הייתה עיונית גרידא, בכחינת דרוש וקבל שכר. לפי פירושו של רש"י היה צריך לדאוג ששום זג לא יידחף לעולם הצדה או ייגרף החוצה כדי להקל את הדריכה, שכן אז תתרחש ההמשכה והיין ייעשה יין נסך.⁶³ המצב האידיאלי הוא שהיהודי יהיה תמיד נוכח בעת הדריכה כדי להשגיח שלא תארע כל גריפה קלה מעין זו. כלום היה אפשר להשגיח על כך? מי לידינו יתקע שהגוי לא פינה קצת מן הזג בשעת הדריכה ושהיהודי לא שת לבו לכך? לפעמים, נקל לקיים איסור כולל מלתחום היתר בסייגים מייגעים. שיטת רבנו תם סילקה כליל את הצורך בסייגים מעין אלה. כל עוד שהה היין בגיגית שנדרך בה מלכתחילה, יכלו הדורכים לעשות כרצונם, שהרי המיץ שם טרם בא לתורת יין וממילא הוא מופקע כליל מאיסור יין נסך.

מיד עולה השאלה התובעת את פתרונה: מה הקשר בין שיטה זו ובין צורכי השעה? כלום הייתה היא שיטה שהזמן גרמה? יחסה של ההלכה למציאות – התנגדות והיענות, קשב ואדישות – סבוך למדיי וחורג מתחום דיונונו זה. לפי שעה אסתפק ואומר כי אין דבר רחוק יותר מכליותיו של אדם דתי, כל שכן מאיש ימי הביניים, מניסיון להתאים את דבר ה' לצורכי אנוש, לקצץ את תורתו למידת מיטת סדום של צורכי בני תמותה.⁶⁴ כפי שכבר הערנו⁶⁵ ועוד נרחיב את הדיבור על הנושא בהמשך הספר, כאשר היו היענות והתחשבות בצרכים אנושיים, הן נבעו מצירופם של דימוי עצמי מסוים ושל כמה מהנחותיה של שיטת הדיאלקטיקה, שיטת הלימוד של בעלי התוספות. לעתים תכופות אטמו בעלי ההלכה את אוזניהם משמוע לצורכי העם. ואולם בתנאים מסוימים אכן מילאו הנסיבות תפקיד, ולו רק בעקיפין, בהבאת שיטות חדשות לעולם, ובקעת ועולה השאלה אם שיטת רבנו תם בעניין ההמשכה היא דוגמה לדבר.

מובן ש"אין למדין מן הכללות" ולכל מקרה סיבות משלו, אך באופן כללי ראוי להציע שתי אמות-מידה. הראשונה, מזגו של האדם: ההולמת ערנות כזאת לנסיבות את אופיו של החכם? ישנם חכמים שספונים בבית המדרש ואינם ערים למתרחש סביבם, ואילו אחרים בתוך עמם הם יושבים ואוזנם כרויה לרחשי לב הבריות. השנייה, פגם בלתי אופייני לשיטה, ואני מדגיש את המילים "בלתי אופייני". היש בשיטה פגם כלשהו המביאנו לידי ההנחה שבעל ההלכה לא היה מגיע לשיטתו או לפסיקתו לולא טרד דבר-מה את מחשבתו וכיודעין או שלא כבודעין הסיט אותה ממסלולה הרגיל?

אבן-הבוחן הראשונה היא על פי רוב מעגלית. איננו יודעים כמעט ולא כלום על מזגם של רוב בעלי ההלכה. למזלנו, לא כן הדבר בנוגע לרבנו תם. אוזנו הקשבת לצורכי עמו ותעוזת מחשבתו ומעשיו הן מן המפורסמות.⁶⁶ ובאשר לאבן-הבוחן השנייה, היינו הפגם בשיטה: אמנם ראב"ה (נפטר בשנת 1225 בערך) ביקר את שיטתו של רבנו תם בשאלת ההמשכה על פי

63 ראה שם (עמ' רסה): "ומאוד יש לתת לב לצידי המשכה"; התוספות שלנו לדף נה ע"ב, סוף ד"ה אמר.

64 ראה את הערותיו החשובות של בן-ששון, "הנהגתה של תורה", עמ' 46-49.

65 ראה מה שכתבנו "Religious Law and Change", pp. 205-221; הלכה, כלכלה ודימוי עצמי, עמ' 111-112, 118-119; יינם, עמ' 134-136.

66 אלבק, יחסו של רבינו תם לבעיות זמנו, עמ' 103-141. את המאמר יש לסייג בהערותיו של בן-ששון שהזכרנו לעיל, בהערה 64.

התוספתא.⁶⁷ אך מכאן אין ראיה לענייננו. אפשר שהתוספתא נעלמה אפילו מעיני רבנו תם. מהותית יותר היא ביקורתם של רוב הראשונים הטוענים כי "המשכה" בלשון חכמים אין פירושה "שפיכה". לכך משתמשים במילה "קילוח", ובמקרה שלפנינו: "ירידה לבור".⁶⁸ אילו רצה רב הונא לבטא את מה שייחס לו רבנו תם, היה עליו פשוט לומר "משהתחיל לרדת לבור" או "משהתחיל לקלח לבור". "המשכה" משמעה תמיד זרימה על גבי משטח, כמו שפירש רש"י. רק מעטים מן הראשונים ניחנו בחוש פילולוגי מעודן יותר מחושו של רבנו תם,⁶⁹ ולכן נראה שפירושו החריג הוא ניסיון מדעת או שלא מדעת (ובכפוף למגבלות שנעמד עליהן בפרק האחרון של הספר) להצדיק את הנוהג הרווח ולהגן על ייצור היין היהודי מפני כל איסור.⁷⁰

זו יכולה להיות מסקנתנו אם אמנם הבינוהו תלמידי רבנו תם אל נכון. דברי רבנו תם עצמו לא הגיעו לידינו. על עמדתו אנו יודעים רק מפי בעלי התוספות, והם, כאיש אחד, נוקטים את לשונו של ר' יהודה מפאריש שכתב את תוספותיו לפני ר"י (וחזי מאן גברא רבא דקמסהיד עליה): "מקלח מחוץ לגת", וכך חשפו את השיטה לביקורת לשונית קטלנית. ברם, אפשר שרבנו תם הובן שלא כהלכה. בתקופת התלמוד לא ירד היין מן הגת היישר לבור. הגת הייתה בנויה בגובה מסוים, הבור היה למטה מן הגת, וצינור – או כלשונו של רבנו תם "סילון" – קישר ביניהם. באיגרת שעוד נדון בה,⁷¹ רבנו תם מגלה מודעות לעובדה זו באמרו "נמשך ויורד דרך הסילון לבור". אם כן, יציאת הנוזל מן הגת לא גררה שפיכה כי אם תנועה כלפי מטה על גבי משטחו הפנימי של הסילון, בדיוק כמשמעות המונח "המשכה". תלמידיו ניסחו בטעות את שיטתו במונחי המציאות של ימי הביניים ונמצאו מדברים על "קילוח".⁷² ייתכן שהפגם הוא

67 תוספתא עבודה זרה ז(ח): ה (מהדורת צוקרמאנדל, עמ' 471) (ראה ראבי"ה, סי' אלף וסט, המובא גם באור זרוע, סי' ריד); ספר אמרכל, עמ' 13.

68 ראה את השגותיהם של חכמי ספרד ופרובאנס ואת הערת רא"ש: חידושי הרמב"ן, שם; חידושי הרשב"א, שם; חידושי הריטב"א וכן ר"ן על הרי"ף, שם; בית הבחירה, עמ' 205–206; פסקי רא"ש פרק ד, סי' ג. רוזנטל קבע שהספר "חידושי הרשב"א – מסכת עבודה זרה" מורכב מכמה חלקים, שאחד מהם, מדף כא ע"ב עד נ ע"א, הוא תוספות הרא"ש לעבודה זרה ומשם ואילך מרשב"א או מבית מדרשו. ראה רוזנטל, חידושי הרשב"א לעבודה זרה, עמ' 132–139. ככל הידוע לי, מכל חכמי ימי הביניים רק ר"י הזקן אימץ את עמדתו של רבנו תם (תוספות ר' יהודה מפאריש, שם), אלא שעמדתו הושפעה מן הקשיים שניצבו בפניו בביאור "נוטל בידו ונותן לתפוח" שבמשנה (ראה תשובתו הבאה בתשובות המהר"ח, סי' קעד). וראה להלן, הערה 103, ופרק עשירי, עמ' 360. אין כל סימן ששיקול זה הוא שהניע את רבנו תם לפרש "המשכה" כמו שפירש.

69 ראה, לדוגמה, להלן, פרק עשירי, עמ' 357–358. והשווה אל רוזנטל, בירורי מלים וחילופי נוסח, עמ' 14–15.

70 ראה להלן, עמ' 199. השאלה עד כמה היה רבנו תם משוכנע בצדקת פירושו ל"המשכה" תידון להלן, עמ' 204. אוסיף בדרך אגב שלמיטב ידיעתי, אין כל ראיה שרבנו תם התפרנס ממכירת יין או מיצורו. ועיין אורבך, בעלי התוספות, עמ' 57. קיומו של פיטם גדול בבית אינו מלמד דבר, ובייחוד בגלל כמויות הצריכה בימים ההם. יתר על כן, ר' יעקב הנוצר שם אינו רבנו תם אלא חבר נכבד בקהילתו. ראה תמים דעים, סי' פו: "מעשה אירע בבית הנדיב ר' יעקב... ושאלו לרבי יעקב ז"ל והתיר". בכ"י לונדון, ספריית בית הדין 14, דף 146 ע"א ובהלכות יין נסך להמהר"ם, כ"י בודלי 878 דף 111 סע"א–ע"ב, ברור עוד יותר שמדובר בשתי דמויות: "מעשה אירע בבית הנדיב ר' יעקב... ושאלו לר"ת וכו'".

71 להלן, עמ' 194–195.

72 ואולי היה הניסוח המקורי של ר"י משפטי ולא פרשני. אין יין נעשה נסך לשיטת רבנו תם עד שקילח מן הגת. ואולם מבחינה פרשנית, כלומר מבחינת הפירוש לדינו של רב הונא, "המשכה" היא ירידת היין דרך

במסירת הדברים אצל בעלי התוספות יותר מבעמדתו המקורית של רבנו תם. אם כך הוא, הרי לא נתמלא אחד משני התנאים הנדרשים כדי לקבוע שאכן המציאות השפיעה על פרשנותו של רבנו תם. כמובן, יש מקום לבעל דין לבוא ולטעון שאף על פי שפירושו של רבנו תם ל"המשכה" תקף מבחינה לשונית, בכל זאת הלמה שיטתו את צורכי השעה כל כך עד שלא ייתכן שהייתה מקרית לגמרי. אפשר ואפשר, אך אין ראייה לדבר, שכן חסרה לנו הסטייה מן הנורמה הפרשנית הדרושה לכל קביעה שאכן, גורמים חיצוניים השפיעו על התפתחויות פנימיות.

בקצרה, אם לא נפלה אי-הבנה בבית מדרשו של ר"י ושיטת רבנו תם נמסרה לנו כהלכה, אכן, השיטה היא שיטה שהזמן גרמה. אם אמנם נפלה אי-הבנה במסירה ושיטת רבנו תם תקפה מבחינה לשונית, אי אפשר להעריך את בואה לעולם, סיבתה וטיבה, אלא מתוך האינטואיציה האישית. מוטב להימנע מניחושים מעין אלה ולדבוק ככל האפשר בקריטריון "סטייה פרשנית", אם נרצה שלא ליפול למלכודת סוציולוגיה פשטנית של ההלכה.

ואולם היתריו של רבנו תם לא היו אלא הנדבך האחרון בבניין שהחל רש"י לבנות. ומה בדבר השיטה המהפכנית של רש"י עצמו? כלום נבעה היא מתחושת צורכי השעה? הבה נזכור את לשונו המסויגת של רש"י בתשובתו לר' מאיר, את שתיקתו המתמשכת, את השמטת המילים "שנתפנו מן הענבים" מפירושו וכן את הסבריו החדשים ואף החריגים במקצת ל"קפוי" ול"שילוי". אם ביקש מישהו להצניע את חידושי וולא לפרסמם בשער בת רבים, רש"י הוא שביקש זאת. התמונה העולה מכל בדלי המידע שבידינו היא פרשן גדול המגיע במקרה זה, כמו במאות מקרים אחרים, לגוון המדויק של מונח. אמנם "המשכה" פירושה "נזילה" כפי שכבר היה ידוע לכול, אלא שרש"י תפס כי מדרון הגת הוא מקום הנזילה שבו הנוזל יורד מהר יותר מן המוצק. בוננות עובדתית זו עשה רש"י לעיקרון משפטי – הסינון. בכך המשיג את ההלכה של "המשכה" ושיווה לה פנים חדשות. ולפתע עצר! תלמידיו, שעולמו ההלכתי של רש"י היה עולמם ושלא חשו כל יראת כבוד כלפי נוהגי ארצות הריינוס וכלפי ישיבותיהן שלא למדו בהן מעודם, הם שהפיצו את השיטה החדשה ואותה מיהר העם לאמץ כדי להקל מעולו של האיסור. את התקבלותה של שיטה מהפכנית זו ואולי אף את שכלולה בידי רבנו תם יש לזקוף לנסיבות החיים ולצורכי השעה; אך לא כן את ראשיתה ואת התהוותה. כאן הייתה פריצת הדרך אימננטית, התפתחות של ההלכה "מניה וביה". כדי שלא להיתפס להכללה נמהרת מדי, ראוי לומר כי במקרה אחר יכול המצב להיות הפוך לגמרי, ומקרה שלישי יהיה שונה מכל קודמיו.

השיטה המשותפת לרש"י ולרבנו תם הפקיעה מכלל יין נסך חלק גדול מייצור היין, הובלתו ואחסונו. הייפלא הדבר שהאיסור המקובל נעלם כליל ומנהג האבות היה כלא היה? השיטה החדשה התקבלה כל כך ברחבי חבל שמפן, עד שברבע האחרון של המאה השתים-עשרה לא

הסילון שמחוץ לגת המחבר אותה לבור. אין לטעון כי "קלח" פירושו: נע דרך משטח, על דרך "קילחן בעלי אגוז" (עדויות פ"ז מ"ד), שהרי לא זה משמעה המקובל והרווח של המילה. בפיוטיהם השתמשו בעלי התוספות בעברית ארכאית או מסולסלת, אך לא בכתביהם ההלכתיים ובודאי לא בפירושיהם לתלמוד.

דע ר"י על המנהג ואף שמעו לא הגיעו. ולא זו בלבד אלא שהוסיף כי כבר בימי רבנו תם
חדו נהגו הכול היתר בדבר. וזה לשונו:

ועל אותו מנהג [ש]אמר (זאת אומרת, ריב"ן) להחמיר ולכך לא רצה רבי(נו) לומר לא איסור
ולא היתר. גם על זה נפלאתי, כי לא ראיתי ולא שמעתי שום אדם שהיה מחמיר חומרא זו...
וכדברי רבינו יעקב שלא היה אוסר אלא בהמשכה לחוץ לגת, ראיתי נוהגים במדינה זאת כל
הימים בחיי רבינו וגם עכשיו.⁷³

ג. מעשה באנשי מץ

אך אנו מקדימים את המאוחר. בעלי התוספות שלנו מוסרים בשם ר' יהודה מפאריש:

יש שהיו רוצין למצוא חן בעיני העובדי כוכבים והיו העובדי כוכבים דורכים עמהם בגיגיות
קודם המשכה, ושמע ר' יעקב והקפיד ורצה לנדותם אם לא ישמעו וישובו ולא יעשו עוד.

הסמ"ג, תלמידו של ר' יהודה, מוסר עדות דומה.⁷⁴ בתוספות ר' יהודה שלפנינו, ההערכה
"למצוא חן בעיני הגויים" איננה, וגם ר"י בעדות שנדון בה משמיט אותה.⁷⁵ הבעיה שלפנינו
היא טקסטואלית (הנוסח הנכון של תוספות ר' יהודה מפאריש) והיסטורית (העדויות היא הערכה
מאוחרת או שמא תיאור נכון של מניעיהם של אותם האנשים?).

איסור יין נסך נחשב מאז ומעולם דוגמה ל"חוצפה יהודית" (*insolentia Judaeorum*). במאה
התשיעית האשים אגובארד (Agobard) מליון (Lyons) את היהודים שהם ראו ביין שגוי רק
נגע בו דבר טמא ומסואב שאינו ראוי לשתיית יהודים. מכתבי הזכויות שקנו יהודים מהשלטונות
כל ימי הביניים בכסף מלא, המעניקים ליהודים את הזכות למכור את יינם, אנו למדים מה עזה
הייתה ההתנגדות למכירת יינות "מסואבים" אלו לגויים. האפיפיור אינוצנטיוס השלישי יצא
חוץ נגד חוצפה זו. ואל יהא קצפו של אינוצנטיוס השלישי – מעלה מלכים ומורידים – קל
בעיניכם!⁷⁶ השאלה אם האנשים שהזכיר ר' יהודה רצו "למצוא חן בעיני הגויים" אם לאו אינה

73 תשובות מהר"ח אור זרוע, סי' קעד (דפוס ברלין, דף נט ע"א; דפוס בני ברק, עמ' קסד סע"ב).
74 תוספות שם, סוף ד"ה אמר; סמ"ג, ל"ת קמח (עמ' רצה). וכן הוא בתוספות רבנו פרץ המובאות בתשובות
ר' יוסף קולון (מהרי"ק), סי' לב. עדות דומה מסר תלמידו של ר"י, בעל הקובץ "תשובות ופסקים לר"י
הזקן" (סי' קנד, עמ' רס – כ"י בודלי 884, סי' קנד), הוא חי, ככל הנראה, במחצית הראשונה של המאה
השלוש-עשרה. בסוף הקטע שהבאנו כתוב "פסק ר' יעקב בר' שמעון". ואולם פעמים תכופות בכתבי יד
"חתימה" כזאת לאמתו של דבר היא כותרת לקטע הבא. לפיכך אי אפשר לזהות את הכותב. אסף ב"ספר
פסקים לר"י הזקן", עמ' י-יב, קבע רק שהעורך היה תלמיד של ר"י, ואילו אורבך סבר שהעורך היה ר'
יהודה מפאריש. ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 321, הערה 24. לענייננו אין הבדל. על היחס של
"תשובות ופסקים לר"י הזקן" לכ"י בודלי 884 המקורי ראה לעיל, הערות מקדימות, עמ' 16-17,
אות א.

75 ד"ה עושה; תשובות מהר"ח אור זרוע, סי' קעד (דפוס לייפציג דף נט ע"א, דפוס בני ברק דף קסה ע"ב).
76 ראה Agobard, "De insolentia Judaeorum", p. 193; Amulo, "Contra Judaeos", col. 170; Aronius, *Regesten*, p. 90; Hoeniger, "Zur Geschichte der Juden Deutschlands", p. 141;
Grayzel, *The Church and the Jews*, pp. 73, 127-128, וכן ראה *Speculum* 42, 1967, p. 343

חשובה כלל. חשוב ואף מכריע עצם הדבר שאיסור יין נסך עורר התנגדות רבה ומביטולו היו היהודים נשכרים. בכל זאת הוסיפו היהודים לקיים את האיסור על אפס ועל חמתם של הגויים. להלן נרחיב את הדיבור על תופעה זו ועל משמעותה.⁷⁷

(1) שפיירא, רבנו שמריה ועיכוב קבורה

בתשובתו מספק לנו ר"י פרטים נוספים:

וכבר היו בני אדם מסביבות עיר מיץ (Metz)⁷⁸ שהלכו לארץ אשכנז והיו דורכים גתותיהם ע"י גוים, וקבלו בני המלכות [כלומר הקיסרות הגרמנית] שביניהם לרבינו יעקב, וכעס ביותר על המקילין המקלקלין מנהג קדושים וכשרים, ואמר לנדותם אם לא ישמעו שלא לעשות עוד.⁷⁹

במחצית השנייה של המאה השתים-עשרה הרחיבו סוחריו מץ את הפעילות הכלכלית שלהם במידה בולטת. הם הופיעו בפעם הראשונה לא רק בשווקים של קלן (Köln) וליאז' (Liège) אלא אף בשווקים של מילנו וונציה.⁸⁰ היהודים "מסביבות עיר מיץ" לא היו זקוקים ליינות גרמניה בשביל צורכיהם הם, שהרי אזורם נתברך בגפנים מרובות. (מץ הייתה עיר קתדרלית, וכזכור, בישופים וארכיבישופים נטו לקבוע את מקום מושבם באזורים עתירי הגפן, וגפני מץ ידועות למן תקופת הרומאים.⁸¹) יהודי מץ רצו, כנראה, להשתתף בסחר המשגשג של יין כשר

- 77 פרק עשירי, עמ' 363-369, וראה גם יינם, פרק רביעי, עמ' 104-121.
- 78 ניסוחו של ר"י "מסביבות עיר מיץ" מדויק. בתקופה ההיא לא היה יישוב יהודי במץ אחרי גזרות תתנ"ז (1096), כעולה מהמחקרים המסועפים של פונד (Pundt) ומין (Minn), הרשומים בביבליוגרפיה. לאור דבריהם נראה שפירוש הכינוי ר' אליעזר "ממץ" שהוא בא מאזור מץ (pays messin) או ישב בו. מי לידינו יתקע שבעל הסמ"ק, ר' יצחק מקורביל (Corbeil), נולד בקורביל או שישב בה ולא בסביבות קורביל? (תודתי נתונה ליעקב גוגנהיים שהפנה את תשומת לבי הן לבעיות היישוב היהודי במץ הן לעבודות של פונד ומין.)
- 79 תשובות אור זרוע, סי' קעד (דפוס לייפציג דף נט ע"א; דפוס בני ברק דף קסה ע"ב). מן הראוי לציין כי אף על פי שהעיר מץ וסביבותיה היו חלק מן הקיסרות הגרמנית, מבחינת התרבות היהודית הן היו בתחום השפעת צרפת. את גבולותיהן המדויקים של תרבויות צרפת וגרמניה עדיין יש להתוות. כל עוד אין ברשותנו מפות כאלה, לא נוכל להשתמש כראוי בשמות המקומות ההולכים ומתגלים לנו בכתבי היד. שאלה הבאה מעיר בצרפת עלולה להיות חסרת עניין ואילו התעוררה בגרמניה, היא עשויה לרמוז לשינוי מכריע.
- 80 Lachiver, *Vins, vignes... français*, pp. 79-80
- 81 ראה לעיל, פרק ראשון, עמ' 34. למץ ראה: לשיבה, שם; Dion, *Histoire de la vigne*, pp. 162, n. 116, pp. 178, 211, 212. כרמים מתועדים במץ מהמאה השישית ואילך, ראה את הסיכום אצל קטנהופן (Kettenhoffen), pp. 183-185. "Le vignoble mosellan". בביבליוגרפיה של Minn, *Kathedralstadt und Benediktinerkloster* רשום Antoine Wenger, *La culture de la vigne au pays messin du 13e au 15e siècle*, Strasbourg 1948. לא מצאתיו בקטלוג של הספרייה הלאומית שבפריס, גם לא בקטלוג של ספרייה אחרת. מהערה 17 של קטנהוף נראה שהחיבור הוא עבודת דוקטור או עבודת גמר (thèse dactylographée). נוסף על כך קטנהוף מציינת שמץ היא מקום פרסומה ולא שטרסבורג. בין כך ובין כך לא עלה בידי להשיג את החיבור הזה.

בין קלן לאנגליה.⁸² אף היו סבורים שהיה באמתחתם היתר שאפשר להם לספק בקלות כמויות גדולות של יין כשר ליהודי אנגליה שרובם היו יוצאי צרפת⁸³ - היתר דריכת גיגיות בידי גרים.

ר"י מסר ש'קבלו בני המלכות שביניהם'. הטענות והמענות היו נחלת הכלל, אך מדברי ראב"ה למדים אנו לדעת כי ר' שמריה משפירא הוא שכתב אותה האיגרת.⁸⁴ האיגרת הייתה חריפה דיה בשביל שתדחק את רבנו תם לעמדת התגוננות. ומי ההין לכתוב כך אל רבנו תם? הדיאלקטיקה התלמודית שמאז המאה השישית-שביעית הייתה שרויה בתרדמה עמוקה, קמה לתחייה אצל רבנו תם. הדיאלקטיקה שלו ושל תלמידיו בעלי התוספות שיוותה לתלמוד פנים חדשות, כשם שהדיאלקטיקה התלמודית שיוותה פנים חדשות לתורתם של התנאים. את הדלכה ראה רבנו תם באור חדש ואף פיעם בו הדחף לכופ לרצונו הן את סוגיות התלמוד הן את לומדיהן. הוא חולל מהפכה והיה ער למעשהו. תלמידיו ואף מבקריו הכירו במה שחולל התייחסו אליו לא רק ברגשי כבוד והערצה אלא אף בפחד וביראת רוממות - פחד מאישיותו התקיפה ויראת רוממות מפני סגוליותו. הכול חשו כי הוא אחד מן הנפילים בני ענק ורוב אלה שבאו במגע עמו נהיו בעיניהם כחגבים.

עדות על מפגש אחר של רבנו תם עם ר' שמריה הגיעה לידינו, ולפיה נוכל לשער כי בבוא עתה של יהדות אשכנז להגיש את מחאתה ברמרו (Ramerupt), לא הייתה בחירתו של ר' שמריה מקרית. ר' יצחק אור זרוע מספר כדברים האלה:

אני יצחק המחבר בר' משה שמעתי שבא מעשה לפני רבי' תם זצ"ל בראובן שהיה חייב לשמעון מנה ומת ראובן. ונסתפק רבינו תם זצ"ל אם מן הדין יכול לעכב שלא לקוברו עד שיפרע לו המנה שחייב לו, שהיה ידוע שהיה חייב לו, או שמא אינו רשאי (לנלוח) [לנחלו]. ונמלך ברבינו שמריה בר מדכי זצ"ל והשיב לו שהדין עם שמעון ויכול מן הדין לעכב את קבורתו עד שיפרעו לו הואיל וידוע שהוא חייב לו כמסקנ' דשמעתין דיכלי למימר ודי הבינן לינוול ולינוול. וקיבל רבינו תם את דבריו.⁸⁵

ר' שמריה בוודאי לא היה גדול הדור באשכנז. ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן) ור' יואל עלו עליו בהרבה. כבר העירו אחרים כי באותה העת נודמן ר' שמריה לטרד'אה או לרמרו וכך יכול רבנו תם להיוועץ בו.⁸⁶ ואכן, לו שיגר רבנו תם איגרת לר' שמריה בשפירא, הייתה הקבורה נחזית בשבוע אחד לפחות. ברם גם אם נניח שאכן ר' שמריה שהיה באותה העת במזרח שמפן, המעשה עודנו תמדה. ראשית, רבנו תם היה האחרון שיבקש עצה באשר לפסיקה. ואכן, לא ידוע לי על

82 ראה להלן, פרק שישי, עמ' 248-249.

83 ראה להלן, פרק שמיני, הערה 24.

84 ספר ראב"ה, סי' אלף ונ' (עמ' טז) (חלקים מהתשובה נדפסו בתחילה על ידי אגוס, תשובות בעלי התוספות, עמ' 75-76).

85 אור זרוע, ג, בבא בתרא, סי' קצט (התיקנים הם על פי כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 531, דף 278-279, מכנו נדפס הציבור). ההדגשות הן שלנו.

86 ארוב, בעלי התוספות, עמ' 189-192.

עוד מקרים שנהג בהם כך. אף כאשר התלבט מצא את דרכו שלו להתיר את ספקותיו. גם התפקיד המשני שמילא כאן רבנו תם בהיותו כעין סניף להוראה, כמתואר במילים: "וקבל רבינו תם את דבריו", אינו הולם את אופיו, ובייחוד לנוכח טיעונו התמוה של ר' שמריה. במקרה שלפנינו מדובר בביטולן של שתי מצוות דאורייתא – מצוות לא תעשה: "לא תלין נבלתו על העץ" (דברים כא, כג) ומצוות עשה: "כי קבור תקברנו ביום ההוא כי קללת אלהים תלין" (שם). רבנו שמריה הסתמך על היתר של הגמרא לפתוח קבר לרגע כדי לוודא אם הנפטר היה קטן אם לאו. אופיו של האיסור לפתוח קברים עמום עד עצם היום הזה,⁸⁷ אך קרוב לוודאי שאינו מדאורייתא, ובוודאי אינו חמור כאיסור "לא תלין". אם כן, מה עניין שמיטה אצל הר סיני?! אין הנידון של הלנת מת דומה לראיה של פתיחת הקבר, ומי כרבנו תם שיעמוד מיד על כך. תמוה אפוא כיצד התקבל אצלו נימוקו של רבנו שמריה.

הפתרון לבעיות אלה נעוץ אולי בהערתו של אורבך כי "כמעט כל מה שהגיע לידינו מתורתו של ר' שמריה הן הוראות הלכה למעשה".⁸⁸ אכן, כישוריו כפוסק, היינו יכולתו לעקוף מכשולים במישור התאורטי ולהתוות את הנתיב הראוי לפסק הדרוש, נתגלו כבר כשישב לפני רבו.⁸⁹ גישתו המעשית אף זיכתה אותו בכינוי "בעל מעשים" – כינוי יחיד במינו בקרב בעלי התוספות. לשון אחר, רבנו שמריה היה פוסק ומורה הוראה ולא דיאלקטיקן – חכם המיישם עקרונות הלכתיים יותר משהוא יוצרם. חשיבתו של פוסק אינה מתמקדת כל כך במסקנותיו הסופיות של רעיון ובלכידותו עם רעיונות אחרים, אלא בדרך הרצויה ביותר להגשמתו. יותר משהוא בוחן ובודק דעות להלכה, הוא ממקם אותן בעולם המעשה. מורה הוראה שוקל את דרישותיהם הסותרות של עיון, נוהג והשלכה מעשית כנגד דרישותיו החד-משמעיות של ההיגיון הצרוף. כוחו בשקלול ולא בחריפות. רחוק הוא רבנו שמריה בעל המעשים מרבנו תם גדול המהפכנים בהלכה כרחוק מזרח ממערב.⁹⁰ שתי דמויות אלה מייצגות את שני עמודיה של כל שיטה משפטית – יציבות ודינמיות, מסורת (תקדים, אם תרצה) ואמת תאורטית (משתנה). הלכה ומעשה. כשיש מתח בין שני אישים מעין אלה ואין הם יכולים לדור בכפיפה אחת, הפוסק רואה בדיאלקטיקן, ובפרט במהפכן, יסוד בלתי יציב במערכת ואף חושד שחידושויו הם בבחינת "חידודו קודם לליבונו". לעומת זאת, התאורטיקן אינו רואה במורה ההוראה יותר מטכנאי חסר

87 ראה גרינוולד, כל בו על אבילות, עמ' 217 ואילך, 223 ואילך. ועיין בפתחי תשובה, יורה דעה סי' שסג, ס"ק ז-ח. זאת כבר ציין אלון, חירות הפרט, עמ' 240-238.

88 אורבך, בעלי התוספות, עמ' 190.

89 "מעשה היה שישב רבינו שמריה לפני ריב"א הלוי, וחבל אדם בחבירו, ותפס הנחבל כוס של כסף מן החובל ובאו לדין לפני ריב"א. והיה ריב"א מצטער על הדין, ואמר לו רבינו שמריה, רצונך שאפטר אותך מן הדין. אמר לו אין. אמר לו לנחבל יודע אתה כמה עשה לך הפסד. אמר אין. ובזמן הזה אין שום אדם יודע לשער על כן הוא פטור, שאין דנין דיני קנסות בבבל. אמר ליה תנוח דעתך [שהנחת] דעתי" (תשובות המהר"ם מרוטנבורג [פראג/בודפשט] סי' תשמב ומובא אצל אורבך, שם).

90 יכול בעל דין לבוא ולומר: הרי רבנו תם עצמו היה פוסק גדול, ואכן היה גם היה (ראה לעיל, הערה 66). אך הוא היה פוסק יצירתי ולא "שקלולי". כדי לפסוק לא שקלל רבנו תם דעות מרובות ולא התווה את דרכו ביניהן, אף לא ביקש קיצורי דרך טכניים להשגת מטרה זו או אחרת, אלא עיצב שיטות פורצות דרך ועל פיהן פסק. גדולתו בתחום זה נבעה מן העובדה שתעוזתו ויצירתיותו לא הוגבלו לתאוריה אלא גלשו לתחום המעשה.

עומק והבנה. ברם, כשהרעות שורה ביניהם, כל אחד מהם יכול לראות את מלאכתו ואת מלאכת חברו כרוכות זו בזו ומשלימות זו את זו, וממילא אין האחד מהסס לבקש את עזרת חברו כאשר הוא חושש שאין די בכלים שבידו כדי להגיע להכרעה הדרושה.

אנשי ימי הביניים לא חשו בצורך לשלם חובות, ואפילו אנשי מידות חטאו בכך בלא כל נקיפות מצפון. כבר העירו כי באותם הימים היה עיכוב הקבורה צורה מקובלת לאכוף פירעון חוב בקרב האוכלוסייה הנוצרית.⁹¹ מובן שבהלכה החיוב מחוור כשלמה, שהרי שנינו: "פריעת בעל חוב מצוה".⁹² אך כאשר שתי קהילות שוכנות זו אצל זו מאות בשנים, יש אשר מבלי משים מדמות דרכיהן זו לזו, כדברי ספר חסידים: "כי כל עיר ועיר כמנהג הגויים כן מנהג היהודים שעמהם".⁹³ – ובייחוד כשמדובר בכסף. רבנו תם דן, כנראה, בלווה סרבן שעד יום מתו מיאן בריש גלי לשלם חובותיו. (הגע עצמך במשפט המיותר לכאורה החוזר פעמיים: "שהיה ידוע שהיה חייב לו". המשפט מופיע הן בשאלה הן בתשובתו של רבנו שמריה ומשמש נימוק להוראת "לינוול". אם נשמיט את שני המשפטים הללו, לא נכיר בחסרונם. הפתיחה כבר קבעה: "מעשה... בראובן שהיה חייב מנה לשמעון ומת". אילו היה החוב מוטל בספק, לא היה אפשר לגבותו מראובן בחייו, ואין צריך לומר לבזות גופו לאחר שמת.) לאחר שמת הסרבן תהו, אם אפשר לנקוט אמצעי כפייה חדשים, כדי שלא יפשה הנגע. עיכוב הקבורה שנהג בסביבה כבר הוכיח את יעילותו אצל הגויים וייתכן שהמבוקש יושג גם אצל היהודים. מי כרבנו תם ידע מה חמורות העברות הכרוכות בהלנת המת, אך מי כמוהו היה קשוב לצורכי עמו? איש זה לא היסס להכריז בפה מלא על הערמה הלכתית נועזת בענייני ריבית בהאי לישנא: "נראה בעיני היתר גמור ומצווה מן המובחר לתת מחיה לבני ברית".⁹⁴ אבל במקרה שלפנינו היה לבו חלוק עליו. הוא פנה לפוסק מקובל וידוע, רבנו שמריה, שנזדמן אז לעירו. לו היה מורה הוראה מכובד זה, הנמנה עם נושאי מסורת אשכנז, פוסק לעכב את הקבורה, היה הוא, רבנו תם, עושה עצמו סניף להוראתו. כדרכם של פוסקים נקט רבנו שמריה את דרך ההיקש (אנלוגיה) ולא את דרך ההיסק (דדוקציה) והורה לעכב את הקבורה על סמך סוגיית "לינוול" שבבבא בתרא, וכלשון בעל ספר אור זרוע: "וקיבל רבינו תם את דבריו". סוף מעשה, קיבל רבנו תם את דבריו, אך במחשבה תחילה. כבר מתחילה רצה רבנו תם כי פסיקה זו תצא מתחת ידו של רבנו שמריה ולא מתחת ידו שלו וכך כלכל את צעדיו.

בין כה ובין כה – ככלות הכול, שחזורנו לא יצא מגדר ההשערה – הסתמך רבנו תם על רבנו שמריה בעניין איסור לאו ואיסור עשה דאורייתא. אם קדם המעשה בבעל חוב למעשה באנשי מץ, הייתה הבחירה ברבנו שמריה נבונה. רבנו תם לא יכול היה לחשוף לעיני כול את חולשת טיעונו ולהציגו כשוטה – כמו שנהג באחרים שההינו לערער על דרכו – שכן פירוש הדבר היה שבעבר הסתמך על שוטה. אם קדם המעשה באנשי מץ למעשה בבעל חוב, הרי זה מעיד כמאה עדים על הכבוד שרחש רבנו תם לרבנו שמריה ואף זורה אור על אופיו של רבנו תם.

91 מ' אלון, חירות הפרט, שם.

92 כתובות פו ע"א.

93 מהד' ויסטינעצקי, סי' תתקא.

94 אור זרוע, ג, בבא מציעא, סי' רב, וראה מה שכתבנו בהלכה וכלכלה ודימוי עצמי, עמ' 66-73.

עוד נראה⁹⁵ שרבנו תם יצא מעימות זה וידו על התחטונה. עם זאת, רבנו תם התקיף העריך את מבקרו כל כך עד ששב וטיכס עמו עצה. כך או כך, נבחר פוסק מובהק ובעל מסורת, שמרן ואולי שגרתי במחשבתו, שיש לדון עמו במושגיו שלו ושבעיניו תהיינה הברקותיו הדיאלקטיות של רבנו תם כלא היו.

(2) איגרת רבנו שמריה בעניין "המשכה" ותשובתו של רבנו תם

איגרתו של רבנו שמריה אל רבנו תם לא שרדה, אך בידינו איגרתו אל רבנו יואל המתארת את ההתכתבות:

וגם אודיעך חביבי מה שהעידו לפני עדים כשרים שהתיר ר"ת זצ"ל לדרך ענבים לגנים ולמלאות בגיגית גדולה עד שהיתה מליאה, והניחו ביד גוי עד שיהא נח מרתחתו והיו ישראל לוקחין הכל ומפנין הענבים למעלה בגיגית ולוקחין אותו (ומאז) (ולא) החמיר הרבה על שמירתו עד (שלא) [ש]פינו, [ש]היה אומר שהיתה הגיגית כמו גת מליאה ופקוקה דלוקחין מהן. ושלחתי כתב לר"ת על מה עושין כן, והקשיתי על מה דאמרינן לוקחין גת בעוטה מן הנכרי האך לא חיישינן לייך נסך, ליחוש שמא עירב הגוי יין נסך עד שלא ידע או החליפו? ותו, היכי דעינן דגת טהור הוה דגוי טיהרו? עד שמצאתי בירו שלמ' [א]הך מתני' לוקחין גת וכו' תני ר' חנן הדא דאת אמרת בשלא העלים ישראל ממנו אבל העלים ישראל ממנו לא בדא... ומתחילה היה מודה לי ר"ת שודאי היה מתיר, אבל כשהקשיתי לו מן הירושלמי לא באתה לידי תשובתו. ואעפ"כ לא תקל במגע גוי.

שמריה ב"ר מרדכי.⁹⁶

משפט הפתיחה "שהעידו לפני עדים כשרים" מעיד על עומק הזעזוע שפקד את חכמי אשכנז משנודע להם דבר הוראתם החדשה של חכמי צרפת. רבנו שמריה, הפוסק הנערץ ונשוא הפנים, חשש שחבריו לא יאמינו לו, ולכן, כאדם מן השורה הבא לספר סיפור מרעיש, הקדים והעיר כי שמע זאת מפי "עדים כשרים". חכמי אשכנז לא יכלו להעלות בדעתם דריכה של גוי, כמה כל מגע גוי בגיגית.

מדברי רבנו שמריה עולה כי שיגר שתי איגרות לרבנו תם. בראשונה חלק על פסיקתו על סמך חשש תערובת יין נסך. אחר כך מצא את הפסקה בירושלמי ששימשה תנא דמסייע לעמדתו ואת הראיה הזאת שיגר לרבנו תם. איגרתו השנייה נשארה בלא מענה, לפחות כשכתב אל רבנו יואל.

תשובתו של רבנו תם נשתמרה באור זרוע ולשם ניתוחה לפרטיה תובא במלואה:

ועל היין שכתבת שאנו מקילין, כך הנהיג רבינו שלמה זצ"ל ורבי' שמואל זצ"ל. ואבא מרי זלה"ה [לא] היה מקפיד על שממלאים הגוים הגיגיות, שאמרו רבותינו שאין תורת גת שייך

95 להלן, עמ' 201-202.

96 ראה לעיל, הערה 84. התיקונים וההדגשות שלנו. איני רואה חשיבות מרובה במילה "זצ"ל" שלאחר "ר' תם", שכן על נקלה יכולה זו להיות הוספת מעתיק (הירושלמי בא בעבודה זרה, ד, ת, ד"ז, מד ע"א - אקדמיה עמ' 1404 - דפוס וילנה, כג ע"ב).

בגיגיות וכל זמן שאין מסננין כלל, אין מקפידין על מגע גוי דגת פקוקה ומלאה היא הגיגית דאין לה המשכה עד שיסננו. ופשיטא דהילכת' כרב הונא דמשהתחיל לימשך עושה יין נסך, וזהו בגת שיש לה פה כעין סילון ומיד נמשך הימנה אם אינה פקוקה, אבל גיגיות שלנו אין להם המשכה כי אם ע"י הסל שמסננין על גביו. דהא מתרץ רב (יהודה) [הונא]... בגת פקוק' ומלאה פי' שהיתה פקוקה ומלאה שלא הוציא מן היין כלום על ידי גרגותני ועומדת הגת במלואה, שכל הענבים שנתנו בגת עדיין בתוך הגת, וכן הוא נראה היתר גמור... וכן היא משנה אחרונה, אין דורכין עם הנכרי בגת משום שמיד כשדורך נמשך ויורד דרך הסילון לבור, כיון שאין הגת פקוקה, ואפי' היה גוי שואב בכלי ושותה, היינו אוסרים אותו, דהיה פורתא קרינן התחיל לימשך.

ותימה לי מה דעתך, שאתה כתבת דלית לן דרב הונא, אית לן ואית לן! והרבה אנו מחמירים ביין, אבל בגיגית אין אנו מקפידין אם הגוי... משבר הענבים במקל... אבל ליכנס הגוי ולדרוך, אפי' בגיגית או בגת פקוקה חלילה לנו. ושלום עליך.

יעקב בר מאיר.⁹⁷

אין כל התייחסות ולו לאחת מהשגותיו של רבנו שמריה. ברור אפוא כי זו תשובה לאיגרת אחרת שאותה לא הזכיר רבנו שמריה לרבנו יואל. כאן השיב רבנו תם על שתי האשמות. האחת, כללית, שהקל בענייני יין נסך ("על היין שכתבת שאנו מקילין"); השנייה, שמנהג יהודי צרפת סותר את ההלכה שקבע רב הונא שיין "כיוון שהתחיל לימשך נעשה יין נסך" ("ותימה לי מה דעתך שכתבת דלית לן דרב הונא"). אלה היו בבירור "יריות הפתיחה" של רבנו שמריה. רק לאחר שנוכח רבנו שמריה לדעת כי הוראת חכמי צרפת אינה סותרת את הגמרא וכי היין שבגיגית כשהוא לעצמו אינו יין נסך, הוא העלה את הטענה השנייה שנוהג זה מביא לידי חשש תערובת יין נסך.⁹⁸

נשוב לטענות הנגד של רבנו תם. הוא חש כי עליו להדגיש שאף הוא "מחמיר" בהלכות יין נסך ("והרבה אנו מחמירין ביין"). זה המקרה היחיד הידוע לי שבו רבנו תם – המורם מעם – חש חובה להדגיש את דתיותו. מנימת דבריו בסוגיה שלנו אפשר לראות מה עמוקה הייתה הסלידה מיין נסך בקרב יהדות אשכנז, עד שחשש להקלה יתרה בו דחק אפילו את רבנו תם לעמדת התגוננות.

רבנו תם אולי הבין ששמו כמהפכן כבר יצא בעולם,⁹⁹ ולפיכך פתח והשיב שהנוהג הרווח

97 אור זרוע, סי' רטו. ההדגשות שלנו. ההגהה "לא" הוכנסה על יסוד המרדכי סי' תתמה.
98 לאור דברינו, תמוה הדבר שר' שמריה מסר לרבנו יואל את דברי 'העדים הכשרים' גם לאחר שקיבל את תשובת רבנו תם הבאה בספר אור זרוע. הרי הם טעו כשהעידו שרבנו תם התיר דריכת גויים, וצריך עיון.

99 יש לשים לב לדברי רבנו שמריה שלפני הסיום: "ומתחילה היה מודה לי ר"ת" וזה לשונו (שם בסוף עמ' טז): "וגם (ב)רבינו תם ורבי' יוסף טוב עלם אומ[ר]ים] מה שאנו אומרים בע"ז יין ביין אסור במשהו (ו) [ב]יין שנתנסך לע"ז [אבל ביין שלא נתנסך לע"ז] כגון סתם יינם בנותן טעם" וכו' (התיקונים הם של העורך). אחריהם לא מופיע שום דיון הלכתי. אין זה אלא דיווח של חכם אשכנזי אחד לחברו על הוראותיו התמוהות של רבנו תם. בכל אחד מפסקיו אלו חלק רבנו תם על מסורות אשכנז (איסור דריכה בגיגית ושסתם יינם אסור במשהו אפילו מין בשאינו מינו) או על מסורת אבותיו (שמין במינו אסור במשהו).

בצרפת אינו חידושו שלו. הוא טען כי בדומה לרבנו שמריה, אף הוא נשען על מסורת אבות שקודמיו הגדולים סמכו עליה את ידיהם: "כך הנהיג רבינו שלמה זצ"ל ור' שמואל זצ"ל ואבא מרי זלה"ה". אולי ניסו סוחריו מין להיתלות באילן גדול ונקבו בשמו כאילו הוא הסמכות והגושפנקה, אך רבנו תם הדגיש כי ההיתר לא שלו הוא והנוהג אינו פרי רוחו. ברם, דומה שעמעם מעט את הסיפור באמרו שרש"י הוא ש"הנהיג" את הנוהג הזה. ככל הידוע לנו, שיטתו של רש"י הייתה להלכה אך לא למעשה. אדרבה, רש"י גזר על עצמו שתיקה כדי שלא יקלו ב"מנהג אבות" ("אינו רוצה לומר לא איסור ולא היתר"). אולם בעולם המשפט אין מקום להיסוסים אישיים. בעלי התוספות, למשל, הביאו את דברי רשב"ם בלא שסיפרו על אותה שתיקה שגזר רש"י על עצמו ואף לא על היסוסיו.¹⁰⁰ מבחינה הלכתית, רש"י הוא שהתיר, וכך חברו יחד לחץ הנסיבות וראייה משפטית ואפשרו לרבנו תם לכתוב מה שכתב, ובמובן מסוים אף לדייק. אין זה סיפר היסטורי אלא הלכתי. עצם המושג סיפר היסטורי, כפי שאנו תופסים אותו, כמעט לא היה קיים באותם ימים, וודאי שלא בקרב בעלי ההלכה. להלן נראה שרבנו שמריה נהג בדרך דומה.

אז פנה רבנו תם לטעמו ההלכתי של מנהג מקומו והציג את סוגיית ההמשכה כמו שפורשה בצרפת. ברם, הגע עצמך שלא את שיטתו שלו הציג אלא את זו של רש"י.¹⁰¹ בהחלט ייתכן שבאותה שעה טרם גיבש את פירושו שלו, אך ייתכן גם שכתבתו כאן היא דוגמה למזיגה נבונה של טקט ושל דיוק הלכתי. חכמי אשכנז פתחו במתקפה חזיתית על הנוהג הצרפתי, והגנה יעילה עליו אילצה להציג את שיטת רש"י. למעשה, שיטתו של רבנו תם עצמו לא הייתה אלא בבחינת תוספת נופך לפירושו המהפכני של רש"י – הגנה נוספת על היין שבגיגית שלא יעשה יין נסך. מדוע אפוא לסבך את טיעוני הסנגוריה, כל שכן כאשר רבנו תם שאף להציג מסורת צרפתית לעומת מסורת אשכנז?

לאחר שהוכיח שמנהג מדינתו מושתת על דברי רב הונא, כתב רבנו תם בתמיהה אל רבנו שמריה: "ותימה לי מה דעתך שאתה כתבת דלית לן דרב הונא". כנאמר לעיל, נוכל להסיק מזה כי במכתבו הראשון טען רבנו שמריה כי הנוהג הצרפתי מנוגד לדברי רב הונא. מטענה זו אפשר ללמוד שלושה דברים: ראשית, השגתו של רבנו שמריה מובנת רק אם נניח כי "המשכה" פירושה זרימה או נוזליות. ואכן, דברינו בתחילת הפרק שקהילות אשכנז פירשו "המשכה" כנוזילה – כלומר, שלאיסור הרווח היה בסיס עיוני, לכל הפחות בשעה שרש"י צעד את צעדי הראשונים¹⁰² – התבססו במידה רבה על שאלתו של רבנו שמריה, אך גם על העובדה שבספר הפרדס (שבסוגיית יין נסך מביא בעיקר מסורות אשכנזיות) מובאים דברי רב הונא ללא כל פרשנות.¹⁰³ אם "המשכה" היא רק "זרימה", דברי רב הונא מובנים מאליהם, שהרי

100 תוספות, דף נה ע"ב, ד"ה אמר.

101 המשכה מן הגת אינה נזכרת כלל; קנה המידה הוא דווקא הסינון.

102 דעתי נוטה לשער שהנוהג קדם לתפיסה העיונית (ראה לעיל, פרק שלישי, עמ' 141), אך אין לי שום הוכחה לכך. ראה גם להלן, פרק תשיעי, עמ' 321-322.

103 פרדס, ד"ק דף טז ע"א, ד"ה לוקחין; ד"ו, ס"ו רנט; ראה תשובות חכמי צרפת ולותיר, ס"ו ט, וזה לשונו: "ועל עסק יין נסך: בא מעשה שהיו ענבים בכלי ויין תחת הענבים ובא גוי ורצה להעביר הנצר מעבר

זה מובנה הפשוט של המילה: ברם, אם "המשכה" היא רק אמצעי להשגת יעד והיעד הוא הפרדה, יש לומר דברים אלו במפורש. לשון אחר, החשיבה ההלכתית במאה האחת-עשרה אלמת למדיי ויש לדובבה כפל כפליים – לדובב את מה שיש במקורות ולהסיק מסקנות ממה שאין בהם. עיון מעמיק בספר הפרדס, בספר מעשה הגאונים ובדומיהם בוודאי נחון, אך לא די בו. במקרה זה עצם האיסור אינו נזכר בספרות התקופה כלל וכלל. ידיעותינו עליו שאובות מקטע ששרד מחיבור של חכם בן המאה האחת-עשרה (ריב"ן), המצוטט בדברי חכם בן המאה השתים-עשרה (ר"י) בתשובה שנתגלתה רק בשלהי המאה השלוש-עשרה (אצל מהר"ח אור זרוע). זאת ועוד, את הבסיס העיוני למנהג (ש"המשכה" פירושה נזילה) ששימש נקודת מוצא לכל ההתפתחות ההלכתית אפשר לגזור רק מצירוף ההנחה שביסוד שאלה משוחזרת ששלח חכם בן המאה השתים-עשרה (רבנו שמריה) אל שתיקת המקורות במאה הקודמת (בספר הפרדס). עם זאת, שומה עלינו לשחזר את תורת המאה האחת-עשרה כי בלא שנכיר את המחשבה ההלכתית שקדמה לרש"י לא נבין אל נכון את פעילותו של רש"י ואף לא נעמוד על מלוא שיעור קומתו, ודברים רבים וחשובים שאירעו באשכנז לאחר ימיו, בתקופת בעלי התוספות, יישארו עלומים.

שנית, משמעות רבה נודעת להימנעותו של רבנו שמריה מלספר לרבנו יואל על איגרת ראשונה זו. כל בעלי ההלכה הבינו שעקרון ההפרדה כקו המבדיל בין יין ובין מיץ ענבים סביר יותר מעקרון הזרימה או הנוזליות, ובכל מקום שהגיעו אליו דברי רש"י ושיטתו הם התקבלו על דעת הכול – בצרפת, באשכנז, בפרובאנס ובספרד.¹⁰⁴ רבנו שמריה לא יצא מכלל זה. הוא

לכלי ולא היתה ארוכה כ[ל] כ[ך] ונגעה ראש הנצר בענבים עד כי נענעו הענבים במעט ביון, ולא רצה רבינו לשתות הימנו". נראה שההוראה יצאה מאשכנז הקדומה, שהרי אם מדובר בין המזלף מן הענבים מחמת כובד האשכולות, משנה מפורשת היא (עבודה זרה לט ע"ב) שאין לנוזל זה, הנקרא "דבדבניות", דין יין כלל – אין הוא מכשיר זרעים ואיסור יין נסך אינו חל עליו. ואף שלדעתי חכמי אשכנז הקדומה לא ידעו את מסכת עבודה זרה כל צורכם, מעולם לא הייתי מעלה בדעתי שאף את משניות המסכת לא הכירו. ועוד זאת, כבר ציין ר' יהודה בעל ספר הדינים למשנה זו ולהלכה שבה שדבדבניות אין בהן משום יין נסך. נראה יותר שמדובר בענבים דרוכים במקצת, ואם כן, באנו לסוגיית "המשכה" עם עקרון הסינון שגילה רש"י. לפנינו פוסק שמובן לו מאליו שבמקום שיש משקים היוצאים מן הענבים חל איסור יין נסך, הנחה ההולמת את המאה האחת-עשרה בלבד. להוראת היתר בדבדבניות ראה לעיל, פרק ראשון, הערה 181. מבחינה היסטורית אין לזקוף לדעת בעל הפסק את השיטה שהציע רמב"ן כעבור מאה וחמישים שנה (חידושי הרמב"ן, נה ע"ב, ד"ה יין) שסינון אנכי ולא רק אופקי שמו סינון. כלומר, לא רק כאשר הזגים והחרצנים הם מצד אחד של הכלי והיין מן הצד האחר יש המשכה, אלא אף אם היין למעלה והזגים והחרצנים למטה. נוסף על כך, אילו היה מדובר בחכם שחי לאחר שקבע פירושו של רש"י מסמרות לעקרון הסינון, הוא היה מבין היטב שהקביעה שסינון אנכי שמו סינון טעונה ראיה, ולכל הפחות אמירה. (לא זכיתי להבין מאין למד רמב"ן שלפי "תורף פירוש רש"י" בהמשכה נכלל גם המקרה שבו היין "רבה על ענבים המועטים שבשולי הגת וצף עליהם". דבריו של רש"י באים בפירושו שהכתיב לרשב"ם ואין בו הוראה כזאת. ועוד זאת. כבר העירו בעלי התוספות שקשה לכלכל את עקרון הסינון עם דברי המשנה "אף על פי שהוא נוטל בידו ונותן לתפוח" אלא אם כן מניחים שסינון דורש סילוק כל החרצנים שלמטה מן היין, ראה תוספות נה ע"ב, ד"ה א"ר: "וצ"ל לפירושו [כלומר, של רש"י] שפינה הגרעינים עד שולי הגיגית, כי אם לא פינה כי אם למעלה אין כאן המשכה" וכו').

¹⁰⁴ ספר ראב"ה, סי' אלף וסט; ספר הרוקח, סי' תצב; פסקי רא"ש פ"ד, סי' ג; אור זרוע, סי' ריג-רטו; פירוש ר' יהונתן מלונגל; בית הבחירה על אתר. הן רמב"ן (בחידושו) הן ר' יונה מגירונדי (חידושי תלמידי רבינו יונה על עבודה זרה, על אתר) הכירו בהישגו של רש"י וחתמו בזה הלשון: "זו היא שיטת רש"י ויפה למד

היטיב להבין כי השגתו משוללת כל יסוד וכי שיטתם הישנה של חכמי אשכנז תלויה על בלימה. ומדוע להטיל דופי במנהג האבות בפומבי? תשובה היא תעודה הלכתית ולא יומן או סיפור היסטורי. טענותיו התקפות בנוגע לנוהג הצרפתי מצויות באיגרתו השנייה אל רבנו תם ואכן את תוכנה מסר לרבנו יואל.

המסקנה השלישית העולה משימושו של רבנו שמריה בדברי רב הונא היא שפירוש רשב"ם (או פירוש ריב"ן) טרם נפוצו באשכנז.¹⁰⁵ אילו נודעו שם, היו חכמי אשכנז מכירים הכר היטב את הבסיס למנהג הצרפתי. כעבור דור אחד, בימי ראב"ה, כבר היו חיבורים אלו נחלת הכלל. נוטים להניח כי השפעתו של רעיון ופרסומו כרוכים זה בזה ובאים בבת אחת, אך לא כן הדבר. חמישים עד שבעים שנה לאחר שנכתבו ונתפרסמו חיבוריהם של ריב"ן ושל רשב"ם, הם לא נפוצו הרבה מעבר למאתיים קילומטר ממזרח למקום מושבם. לעומתם, פירוש רש"י הגיע לאשכנז, שהרי ראב"ן השתמש בו בקביעות. קשה להניח שחכמי אשכנז היו משגרים לרבנו תם איגרת חריפה בלא שבדקו תחילה את פירושי רש"י. שוב נוכל להיווכח עד כמה הצליח רש"י, בהשמיטו את שלוש המילים "שנתפנה מן הענבים", להסוות את שיטתו המהפכנית.¹⁰⁶

(3) מניעיו של רבנו תם והסלידה מיי נסך

את איגרתו חתם רבנו תם בזה הלשון: "אבל ליכנס הגוי ולדרוך אפי' בגיגית או בגת פקוקה חלילה לנו". ההיתר שהתירו חכמי צרפת הצטמצם ל"מגע גוי" בלבד ומעולם לא כלל דריכה בגיגית. ר"י מוסר כי רבנו תם הסמיך עשייה לאמירה, וכדרכו בצורה נחרצת:

וכעס [ר' יעקב] ביותר על המקילין המקלקלין מנהג קדושים וכשרים, ואמר לנדותם אם לא ישמעו שלא לעשות עוד. ואולם מתוך ההלכה לא שמעתי שמיחה בידם כיון שלא היו מקילין בנתינת גרגותני לתוך הדריכה,¹⁰⁷ כי גם במדינה מעשים בכל יום שאין נוהרים ממגע

ויפה פירש דרך השמועה". כל הרגיל בכתבי ראשונים ומכיר את לשונם המאופקת יודע עד כמה מחמאת נדירות. אף ראב"ד (בפירושו לעבודה זרה, על אתר ד"ה ל"ק, וכן הוא בתמים דעים, סי' קז) תפס את עקרון ההפרדה, אך לא הצליח להסביר באופן משכנע כל כך כרש"י כיצד תהליך זה מתרחש בהכרח בקרקעית הגת. תלמידו, ר' יהונתן מלוניל, ביכר את פירוש רש"י על פני פירושי פרובאנס.
105 נראה שלפני רבנו יואל היו חלקים מפירוש ריב"ן או מפירוש של רשב"ם שהגיע לאשכנז בעילום שם. ראה סוף דבריו בראב"ה, סי' אלף ונ' (עמ' כ) "ומצאתי בשם גאון בעניין זה ונראה לו לאיסור יותר מלהתיר[!]", ובסיום דבריו "ואם מפנין חרצנים שבגיגית אילך ואילך שיתכנס היין באמצע היינו המשכה גמורה". כידוע, המונח "גאון" בכתבי חכמי אשכנז מן המאות השתיים-עשרה והשלוש-עשרה ציין את גדולי התורה קודם גזרות תתנ"ז. חוץ לאזכור מקוטע זה, אין כל סימן שפירושים של ריב"ן ושל רשב"ם נודעו באשכנז. מדברי ראב"ן בחיבורו שם נראה בעליל שאינו יודע על שיטה כלשהי הנוקטת את עקרון ההפרדה.

106 בדומה לכך ראב"ן מעולם לא הסיק שיטה זו מדברי רש"י (ראה בהערה הקודמת).

107 לאור דבריו הברורים של ר"י כאן (תשובות מהר"ח אור זרוע, דפוס לייפציג נט סע"ג, דפוס בני ברק, דף קסה ע"ב), אין לקבל את דברי ר' יהודה מפאריש בתוספותיו (שם) כי רבנו תם אסר לדרוך לפי "משנה אחרונה". זו הייתה השערתו של ר"י באשר לבסיס הלכתי אפשרי לאיסורו של רבנו תם, שהוא בעצמו הפטיר עליו "אולם מתוך ההלכה לא שמעתי שמיחה בידם". ברם ההלכה, ככל מערכת משפטית, אינה

גוי קוד' המשכה של נתינת גרגותני. אך דבר מגונה ומכוער ביותר אם ידרוך גוי יין של ישראל...¹⁰⁸

כמו שציין ר"י עצמו, מבחינה הלכתית צדקו סוחרי מץ ("אולם מתוך ההלכה לא שמעתי שמיחה"). אם היין בגיגית אינו נעשה יין נסך, מדוע אין להתיר דריכה של גוי? אכן, משהגיעו שיטות רש"י ורבנו תם לספרד, הייתה מסקנה זו מובנת מאליה לחכמי בית מדרשו של רמב"ן.¹⁰⁹ עם זה, קהילות צרפת דחו היתר זה על אף הנוחות הרבה והיתרונות הכלכליים שנבעו ממנו! בתוך פחות מחודש אחד – הוא חודש תשרי – היה על היהודים לייצר יין לכל השנה כולה וכזכור, רבה מאוד הייתה צריכת היין בימי הביניים. העסקת גויים, ואין צריך לומר האפשרות להזמין מן הגויים גיגיות שכבר היו מלאות ודרוכות והיין שבהן אינו זקוק אלא לסינון, הייתה מקלה מאוד את המעמסה. ובייחוד הייתה זו הקלה מרובה בתקופת בעלי התוספות, שהרי במהלך המאה השתי-עשרה נושלו היהודים מקרקעותיהם נישול סופי ושליטתם בייצור היין הלכה ופחתה. בכל זאת, מיאנו היהודים בעקשנות להרשות לעצמם את המותר להם. כל הבא להעריך את עמדתם של בעלי התוספות כלפי צורכי קהילתם, שומה עליו להביא בחשבון את סירובו הנמרץ של העם להקל מן העול שעל כתפיו ואת דבקותו, גם במחיר כבד, באיסורים שנקל היה לבטלם.¹¹⁰

יין שבא מגת ומגיגית שפֶּעֶטָן וְדָרְכָן גוי ברגליים יחפות ומטונפות היה גועל בעיני יהודי אשכנז, ורוגזו של רבנו תם ולשונו של ר"י "דבר מגונה ומכוער ביותר"¹¹¹ אך שיקפו אותה

108 רואה בעין יפה הוראות רגשיות או "אינסטינקטיביות", ועד מהרה ראתה בהרהורי ר"י את הבסיס לעמדתו של רבנו תם. עם זאת, פה ושם עוד שרד זכר לעמדתו האינטואיטיבית המקורית של רבנו תם. אנו קוראים בספר הדינים של רבנו פרץ, כ"י וינה, הספרייה הלאומית 66, דף 375 ע"ב "אבל מ"מ כשדורך הגוי אין היין אסור בדיעבד". בדומה לכך בסמ"ק צורִיך (סי' רכב, דף שנו): "ישמע רבינו תם והקפיד ורצה לנדוותם אם לא ישוּבו, כי אולי יש לאסור לפי [משנה] אחרונה, גזירה לפני המשכה אטו אחר המשכה. אך משמע מתוך פר'ת שלא הקפיד אלא דווקא על הבני אדם אבל היין לא נאסר".

109 רבנו נסים מברצלונה כתב: "ורבותינו הצרפתים ז"ל מקילין לומר דרב הונא כי קאמר מכיון שהתחיל לימשך דוקא משהתחיל לימשך לבור, אבל מתחוננה לעליונה של גת אינה המשכה לעשות יין נסך, ולפיכך הם מתירין לדרוך עם העכו"ם בגת פקוקה כל שלא ירד ממנה כלום לבור" (דף כה ע"ב בדפוס וילנה). אכן, רמב"ן בחידושו (שם) ובעקבותיו ר' אהרן הלוי מברצלונה (פירוש הרא"ה על עבודה זרה, על אתר, עמ' קלה) אוסרים דריכה "כמשנה אחרונה". ברם, דעותיהם לא נתקבלו אף על דעת תלמידיהם שלהם (ראה תורת הבית, בית ה, שער ב, עמ' 82; חידושי הרשב"א על עבודה זרה על אתר; חידושי הריטב"א על אתר). עוד יש לזכור כי שיטותיהם של רמב"ן ורא"ה מתבססות על ההנחה שהמשכה יכולה להיות על קרקעית הגת. אם כך הדבר, הגיוני הסייג לדריכה של גוי. ברם, שיטת רבנו תם הוציאה אפשרות זו מכלל חשבון ובעקבות רבנו תם הלך ר"י (ראה לעיל, הערה 68).

110 הרחבנו את הדיבור על כך ביינם, עמ' 104-121.

111 פשוטו של משפט זה כמשמעו. ייתכן שלפנינו רמיזה למימרת חז"ל: "הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו" (חולין מד ע"ב), שכן המשפט במלואו הוא "אך דבר מגונה ומכוער ביותר אם ידרוך גוי יין של ישראל כי פעמים שימשך ולא אדעתיה... וגם כל הרואים אותו דורך לא ידעו כי קודם המשכה דווקא דורכים...". כל אלה אינן אלא רצינוליחציות, שהרי אם יש חשש המשכה או חשש מראית עין, יש לאסור גם מגע גוי,

תחושת הסלידה. קשה לחשוף את שורשיה של הסלידה הזאת.¹¹² ברור שהיא קדומה לכל המקורות שהגיעונו מאשכנז, אך אפשר לשער כי סלידה זו מילאה תפקיד במאמציו העקשניים של רש"י לקיים, או לפחות להבין, את מנהג האבות. זו לא הייתה שאלה של הערצה גרידא למנהג האבות, שהרי ככל איש הלכה חלק רש"י לעתים על מנהגים קיימים. אך כאן היטיב להבין כי פירושו ל"המשכה" מתיר לא רק מגע גוי אלא את דריכת גוי בגיגית, ובהשתאות שאל את עצמו: הייתכן שרגישויותיהן הדתיות של כל קהילות אשכנז בטעות יסודן? כלום אפשר שאיסור שהכה שורשים עמוקים כל כך בנפשן של קהילות אשכנז אינו אלא פרי דמיון? וכי כל עבודת הפרך במשך מאות שנים הייתה לריק ושנאת הגויים כלפיהם הייתה מחיר ששולם לשווא? דומה שכוחן של שאלות כגון אלה מצד אחד וכן ודאות אינטלקטואלית בפשר ה"המשכה" מצד אחר, הם שהניעו את רש"י להיות אמביוולנטי בעמדתו, והם שהניעו את "גדול המפרשים" לעמעם את דבריו.¹¹³

איגרתו של רבנו תם המציעה את עמדת חכמי צרפת בפירוש ה"המשכה" השיגה את מבוקשה. רבנו שמריה חתם את איגרתו לרבנו יואל במשפט: "ואעפ"כ לא תקל במגע גוי".¹¹⁴ הגע עצמך שלא כתב "ומ"מ מגע גוי אסור", אלא המליץ לשמור על האיסור הקדום. שיטת רש"י הגורסת כי עקרון ה"המשכה" הוא הסינון היא מילתא דמסתברא וגם רבנו שמריה הכיר בסבירותה. למעשה אף הודה בכך בשתיקה כאשר לא הגיב כלל על תשובתו הראשונה של רבנו תם. ואולם גדול כוחו של הרגל, וכוחו של מנהג האבות היה באשכנז לאין ערוך גדול יותר. יתר על כן, דרכו של פוסק להיות מתון בדין. הוא חש צורך בתקופת המתנה בין חידוש להוראה, פסק זמן עד שגם החידוש הסביר ביותר יעמוד במבחן הביקורת ויוכיח שהוא שריר וקיים. כל אלה חברו יחד אצל רבנו שמריה והביאוהו לידי המלצה להוסיף ולשמור אמנים למסורת הקדומה.

ואילו ר"י מתיר זאת במפורש. לאמתו של דבר, הדריכה ברגל שבחלו בה חמורה פחות ממגע יד שהתיר בריש גלי, שהרי אפשר כי "ניסוך דרגל לא שמיה ניסוך" (ע"ז נו ע"ב).

112 על הסלידה הכללית מיינם של גויים דנו באריכות ביינם, עמ' 104-121. ייתכן שעובדה שגויים דרכו יחפים עוד הגבירה סלידה זו (ראה: Bassermann-Jordan, *Geschichte des Weinbaus*, p. 351). היהודים, כמו שכבר ציין אינוצנטיוס השלישי, עטפו את רגליהם בסדינים (Grayzel, *The Church and the Jews*, pp. 127-129, 72). אף דומה (ראה בסרמן-גורדן, שם) כי בארצות הריינפפלץ, הוא אזורן של קהילות שפירא ורמיזא ומגנצא, אפילו הגויים לא דרכו יחפים כי אם חבטו את הענבים במקלות. אולי משום כך אחז ועזר בחכמי אשכנז בגלל מעשה אנשי מיץ (ראה סיום דברי רבנו תם לרבנו שמריה, לעיל, עמ' 195). אוסיף כי אין כל דמיון בין התגובה האשכנזית לדריכה בגיגית ובין תגובתו של ראב"ד לשתיית תמד עם הגויים (תמים דעים, סי' פג). במקרה הנדון שם עלולה שיטה מסוימת לקעקע את מטרתה של תקנת י"ן נסך. כלומר, מסקנותיה ההגיוניות של שיטה זו או אחרת מדהימות כל כך עד שהן מעוררות שאלות באשר לתקפות הנחת היסוד שלה – צורת טיעון רגילה למדי, שעיקרה הבאה לידי אבסורד. ברם, דריכה של גוי אינה מסכנת עיקרון כלשהו ואף אינה סותרת שום הנחת יסוד של תקנת י"ן נסך. הסלידה מדריכת גוי היא רגשית-דתית ואי אפשר לנמק אותה או להגן עליה בכוח ההיגיון.

113 נשוב ונדון בעמדת רש"י בפרק עשירי, עמ' 352.

114 לעיל, עמ' 194.

3. גורל "המשכה" בגרמניה ובצרפת במאה השלוש-עשרה

א. גרמניה

בחלוף הזמן קם דור חדש שאת תורת ההפרדה והסינון הכיר מנעוריו. אין תמה אפוא שבחיבורו של ראבי"ה המייצג את האסכולה הדיאלקטית בגרמניה ואף בחיבורו של ר' אלעזר מוורמייזא המייצג את האסכולה השמרנית שיטת רש"י היא מושכל שאין עליו עוררין.¹¹⁵ והנה אנו קוראים ב"תקנות שו"ם" שגם ראבי"ה וגם בעל הרוקח חתומים עליהן: "ולא יניח הגוי לדרוך היין".¹¹⁶ חכמי אשכנז בקבלם את עקרון ההפרדה שמטו את הקרקע מתחת לאיסור הישן, וסוחרי אשכנז בסביבות שנת 1220 החלו להסיק את המסקנות שהסיקו סוחרי מזן כתישים שנה קודם לכן. ואולם באשכנז לא קמה דמות כרבנו תם בצרפת, שהיה משכמו ומעלה מכל חכמיה ואשר היה בכוחו להטיל את חיתתו עליהם ועל כל בני דורו. לפיכך נאלצו חכמי אשכנז לסמוך על גזרות הקהל, וזה היה המקור לסעיף זה בתקנות שו"ם. כלום השיגה תקנה זו את מבוקשה? אין לדעת. לאיומו של רבנו תם לנדות את המתירים דריכת גוי נודעה השפעה ארוכת ימים – כנראה, עד מחציתה השנייה של המאה השלוש-עשרה.¹¹⁷ יהיה זה סיום אירוני לסיפורנו אם יתברר שדריכת גוי התקבלה באשכנז בטרם באה על היתרה בצרפת.

ב. סיום ההתכתבות בין רבנו שמריה לרבנו תם

לא רק על דריכת רגליים השיג רבנו שמריה. יהודי צרפת אף הניחו את הגיגיות בבתי גויים בלא השגחה וכך, טען רבנו שמריה, חשפו אותן לחשש שגויים יערבו יין נסך ביין שבגיגית.

115 ספר ראבי"ה, סי' תתרסט; ספר הרוקח, סי' תצב. אבל ראה מה שכתבנו בפרק שני, הערה 21.

116 Finkelstein, *Jewish Self-Government*, p. 225

117 בספרו רב ההשפעה ספר מצוות קטן, סי' רכג ר' יצחק מקורביל אינו מזכיר כלל את איסורו של רבנו תם ולא את איומו בחרם ואף לא כל איסור אחר על דריכת גוי (גרסת הדפוס של הסמ"ק, שאיננה מזכירה את איסורו של רבנו תם מאושרת על פי כל כתבי היד שבדקתי). בן זמנו ומקומו, רבנו פרץ מקורביל, אומר בתוספות שלו המובאות על ידי ר"י קולון: "ומ"מ בדיעבד אין לאסור, ובצרפת ובפרובינציא נהגו לדרוך ע"י גויים" (תשובות מהרי"ק, סי' לב). למיטב ידיעתי, רבנו פרץ בתוספותיו מעולם לא הזכיר את חכמי פרובאנס, לכן היה מקום לשער שהמשפט המסיים הוא תוספת מאוחרת. ברם, עדות זו על מנהגי צרפת מתאשרת למקרא דברי רבנו פרץ בספר הדינים שלו בכ"י וינה, הספרייה הלאומית 66, דף 375 ע"ב שכתב במורת רוח "ובצרפת נהגו היתר לדרוך גיגיות על ידי גוי" ומנהג שטות הוא" (ומובא בארוחות חיים חלק שני, סי' רמח). על מנהג פרובאנס ראה בית הבחירה, ריש עמ' 206; שאלות ותשובות מן השמים, עמ' ל. ואולם ייתכן שדברי המאירי מתייחסים לצפון צרפת. הנוהג בדרום צרפת לא היה אחיד. לדוגמה, מתעודות ארכיוניות מהעיר קרפנטרה (Carpentras) עולה שהיהודים לא הרשו לגויים לדרוך את יינם. ראה ל. 5, n. 97, *Stouff, Ravitaillement et alimentation en Provence*. מאחר שמהילת יין במים הייתה הצורה הנפוצה ביותר של "זיוף יין" (Weinfälschung), בניסיונו לעודד אנשים לכסות גיגיותיהם בסדין כדי למנוע מגע גוי הוסיף בעל הסמ"ק שהסדין אף מונע הוספת המים. על תפוצת מהילה במים ראה: Fuge, "Weinbehandlung und Weinverfälschung im Mittelalter", pp. 488-489, וראה לעיל, פרק ראשון, עמ' 84. למספור הסימנים בסמ"ק ראה מה שכתבנו לעיל, הערות מקדימות, עמ' 16, מספר 4.

ככל הידוע לנו, רבנו תם התעלם כליל מחשש זה. תגובתו הראשונה מן הסתם הייתה שאם המשנה שקבעה "לוקחין גת בעוטה מן הגוי" לא חששה לתערובת, מדוע יחששו לה בני דורו?¹¹⁸ ואז נתקל רבנו שמריה בסוגיית הירושלמי שהגבילה את הניסוח הגורף שבמשנה ואסרה את היין שבגת "אם העלים ישראל את עינו ממנו". השגה זו שיגר אל רבנו תם. בעת שכתב רבנו שמריה לרבנו יואל, טרם הגיעה לידו תשובה כלשהי מרבנו תם להשגתו האחרונה. ואולם דומה שתשובה אמנם נשלחה לבסוף מרמרו לשפיירא ובה הודה רבנו תם לבר פלוגתא שלו כי אכן הצדק עמו.

ואלה הסימוכין לקביעתנו האחרונה:

לאחר שחזר על ביקורתו של ראב"ה על פירושו של רבנו תם ל"המשכה", סיים בעל ספר אמרכל, תלמיד רא"ש, בזה הלשון: "נמצא בתשובות ר"ת שהי' נוהג להתיר ור' שמריה החזירו מכל אילו הראיות".¹¹⁹ אם נקבל עדות זו כלשונה, עלינו להניח כי נשלחו עוד שלוש איגרות. באיגרת הראשונה, לאחר שנזהר מלהציג את שיטתו שלו בשאלת ההמשכה, חזר בו רבנו תם מטעמים הכמוסים עמו והודיע לרבנו שמריה על שיטתו.¹²⁰ רבנו שמריה הקדים את ראב"ה בקושיותיו מן התוספתא¹²¹ וכתבן באיגרת שנייה לרבנו תם. לאחר זמן קיבל ר' שמריה איגרת נוספת ובה חזר בו רבנו תם משיטתו הידועה. ואולם במקורות אין כל רמז לחליפת מכתבים חדשה ואינטנסיבית מעין זו. חזרתו של רבנו תם משיטתו אף לא נגעה לשאלה שעמדה אז על הפרק – מגע גוי בגיגית פקוקה. הנוהג הצרפתי יכול להתבסס על שיטת רש"י לבדה ולא היה זקוק, בסופו של דבר, לשיטת רבנו תם. כבר העיר אפטוביצר כי בעל ספר אמרכל "לא דקדק בדבריו",¹²² ולכן אין שום הכרח להניח חליפת מכתבים נוספת בין שפיירא ובין רמרו. בעל ספר אמרכל לא היה דייקן, אך גם בדאי לא היה. הגיעה לאוזניו עדות כלשהי שרבנו תם חזר בו משיטתו בסוגיה זו, ובאופן טבעי הניח כי חזר בו משיטתו הידועה בשאלת ה"המשכה". על בסיס זה לבדו הייתי מהסס לקבוע שאכן רבנו תם חזר בו, אך קטע קשה בספר המרדכי דורש דיון.

אחר שהביא בעל ספר המרדכי (להלן, המרדכי) מדברי רבנו תם באיגרתו לרבנו שמריה המלמדים סגוריה על הנוהג הצרפתי,¹²³ הוא כתב: "ואני מצאתי בשם ר"ת להחמיר בגיגיות

118 בדיון בן מאת השנים של בעלי התוספות הצרפתים בירושלמי (להלן, הערה 134), לא נזכר כלל חשש תערובת יין נסך (להוציא תוספות ר' יהודה מפאריש, שדן במקרה שיין הנסך הוא בקרבת מקום ועלול להתוסף ליין שבגיגית). כל דיונם נסב על חשש ההמשכה. סבורני שהיתרו של רבנו תם התבסס על המשנה שהורתה במפורש כי "לוקחין גת בעוטה מן העכו"ם". רבי יהודה הנשיא לא חשש מתערובת, ומה ראו אחרים לחשוש ממנה? ראה גם ע"ז יב ע"א והדיון באור זרוע שם. לעומת זה, חכמי אשכנז – ר' אלעזר הרוקח (סי' תצב) וראב"ה (סי' אלף ונ') – פירשו שהחשש בירושלמי הוא חשש תערובת. במילים אחרות, החשש האינטואיטיבי שביטא רבנו שמריה באיגרתו הראשונה נעשה בסיס פרשני לשנייה.

119 עמ' 13.

120 ואולם אם רבנו תם טרם הגה אז את שיטתו בהמשכה (לעיל, עמ' 185), שומה עלינו להניח שחש להודיע לרבנו שמריה כי חכמי צרפת הקלו עוד יותר משסבר רבנו שמריה. אתמהה.

121 עבודה זרה ח: ה (מהדורת צוקרמאנדל, עמ' 471).

122 אפטוביצר, מבוא לספר ראב"ה, עמ' 152.

123 לעיל, עמ' 195.

כמו בגת¹²⁴. אם נקבל את השוואת הגיגית לגת פשוטה כמשמעה, יתפרשו דבריו באחת משתי דרכים מוקשות. ההשוואה עשויה להיות מכוונת לראשית דברי רבנו תם: "שאינ תורת גת שייך בגיגית", ועלינו להניח כי לאחר ההתכתבות הידועה לנו נטש רבנו תם לא רק את ניתוחו שלו להמשכה, אלא גם את שיטת רש"י, אף על פי שבשיטת רש"י לא הוטחה ביקורת כלשהי. גם ייתכן שהשוואה בין גיגית לגת מכוונת לסוף דבריו של רבנו תם על נשיאת סלים וחבטת ("שיבור") ענבים במקל, וזה לשון נוסח הדפוס של המרדכי: "והרבה אנו מחמירין בגת אבל בגיגית אין אנו מקפידין אם הגוי... מביא והיין מזלף או אפילו משבר הענבים במקל". הבעיה בנוסח זה היא שבימיו של רבנו תם לא הובאו ענבים לגת כי אם לגיגית, וממילא לא היה טעם להקפיד. ברם, גם ר' יצחק אור זרוע מביא את תשובת רבנו תם והוא גורס שם בסיפא: "והרבה אנו מחמירין ביין". ניכרים דברי אמת. זו תשובה על ההאשמה שהזכיר רבנו תם בפתח דבריו: "על היין שכתבת שאנו מקילין". אכן, רוב כתבי היד של המרדכי מקיימים את גרסת אור זרוע.¹²⁵ ברם, גם אם נקבל את גרסת אור זרוע, עלינו לזכור שמעולם לא השיג מישהו על שבירת ענבים במקל או על נשיאת ענבים בידי גויים. קשה אפוא להבין על שום מה ראה רבנו תם לחזור בו מדעתו בעניין זה. יתר על כן, מפתיע ריבוי הגרסאות לקטע זה במרדכי. גרסת הדפוס היא: "ומורי ה"ר מרדכי מצא". בכמה כתבי יד נאמרים הדברים בגוף ראשון: "ואני מצאתי". אחרים מביאים אותם סתם כ"וי"א" ויש שמשמיטים אותם כליל.¹²⁶

דומה שהפתרון טמון בסימן הבא במרדכי, וזה לשונו:

גרסינן בירושלמי על מתני' לוקחין גת בעוטה. תני רבי חנן והוא שלא העלים ישראל עיניו ממנו. ובסמ"ג מסתפק אולי הירושלמי מיירי שאין הגיגית מליאה אבל אם הניחה מליאה אז ניכר חסרונה.

כידוע, המרדכי לא זכה להשלים את חיבורו. לאחר שמת על קידוש השם בשנת 1298 השלימוהו תלמידיו על פי הוספותיו והגהותיו.¹²⁷ לדעתי, המרדכי נתקל בעדות שרבנו תם חזר

124 סי תתמה. גרסת הדפוס היא: "ומורי ה"ר מרדכי מצא בתוס' שכתב משם רבינו תם להחמיר בגיגית כמו גבי גת" וראה להלן.

125 כ"י בודפשט, המוזאון הלאומי 1 2°, דף 234 ע"א; כ"י ששון 534, דף 244 רע"ג; כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 537, דף 160 ע"ד; כ"י וינה, הספרייה הלאומית 72, דף 185 ע"ג; 73, דף 139 ע"א; כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 6695 4° (מן הגנזים, ח"א, 4), דף 146 ע"א; 6696 4° (מן הגנזים, ח"א, 5), דף 9 ע"ב. לפי ידיעתי, כתבי היד היחידים הגורסים "גת" הם: כ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 6697 8° (מן הגנזים 3), דף 8 ע"א. וכנראה, גם עותק כלשהו של אור זרוע ששימש את מדפיסי דפוס קראקוב (שנת שני"ח) של ספר המרדכי. (האור זרוע הנדפס שלנו הוא העתקה מדויקת של כ"י לונדון, הספרייה הבריטית 531, דף 62 ע"ד.) כ"י קיימברידג' Add. 490, דף 159 ע"א, גורס "בגת" ותוקן ל"ביין" בגיליון.

126 כ"י המשובח ביותר של המרדכי כ"י בודפשט, המוזאון הלאומי 1 2°, דף 234 ע"א הגרסה "ואני מצאתי". וכן הוא גם בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 537, דף 160 ע"ד; וינה, הספרייה הלאומית 72, דף 185 ע"ג; 73, דף 138 ע"ב. המובאות מספר המרדכי בפירוש המסודר על הרי"ף המצוי בכמה כתבי יד, שתיאר בלונדהיים מאחר שהם כוללים קטעים מפירוש רש"י (ראה לעיל, הערה 21) גורסות "וי"א", ואילו בכתבי היד ששון 534, קיימברידג' Add. 490; ירושלים, הספרייה הלאומית 6695 4° (מן הגנזים, ח"א, 4); 6696 4° (מן הגנזים, ח"א, 5) – הקטע כולו חסר.

127 ראה כהן, ר' מרדכי בן הלל האשכנזי, עמ' קג-קד.

בו מטעם חשש תערובת שבירושלמי והעיר על כך בקיצור נמרץ לצד דיונו הקצר בירושלמי בדין העלמת עין,¹²⁸ שהתכוון להרחיבו ולא אסתייעא מילתא. ההגהה הקצרה והסתומה "להחמיר בגת כמו בגיגית" נשמרה בצורתה המקורית. מעתיקים ועורכים נהגו בה כמנהגם בהגהות: קצתם השמיטו לגמרי, קצתם הביאוה כ"יש אומרים" ואחרים שיקעוה בגוף הטקסט. אלה היו תלמידים ומעתיקים שלא הבינו אל נכון את כוונתה של ההגהה החידתית שצירפה לאיגרתו הקודמת של רבנו תם (ש"גת" ו"גיגית" מוצגות בה בבירור כמנוגדות זו לזו ורבנו תם נזכר בה במפורש) ולא לדיון המקוטע ב"העלמת עין" שיועדה לו ההגהה מלכתחילה. משמעות המילים "להחמיר בגיגיות כמו בגת" הייתה שרבנו תם ראה מראש, ולא בפעם הראשונה,¹²⁹ כי ניסיונותיהם של תלמידיו ותלמידי תלמידיו להבחין בין "גת" ובין "גיגית" ובזאת ליישב את הנוהג הרווח עם הירושלמי נידונים לכישלון.¹³⁰ רבנו תם חלק עליהם ופסק את פסוקו – דין הגיגית כדין הגת, כלומר דין הירושלמי חל לא רק על גת של תקופת התלמוד אלא אף על גיגית שבימיו. כך כתב לרבנו שמריה. הדים של מכתב זה הגיעו לאוזני בעל ספר אמרכל כעבור מאה וחמישים שנה. הוא הבין מה שהבין וכתב מה שכתב.

עמדתו זו של רבנו תם עשויה ללמדנו על מידת השכנוע הפנימי הדרושה לחכם לפני שיציע שיטה הנראית לנו הצדקת הנעשה סביבו, ובסופו של דבר אף יוכח שכן הדבר. אם אמנם דייקו בעלי התוספות במסירת שיטתו,¹³¹ נמצא שרבנו תם חשב שסביר לפרש ש"המשכה" היא "קילוח", אך לא סביר להבחין בין גת ובין גיגית. בעינינו ההפך סביר יותר. "המשכה" שהיא קילוח סותרת את משמעה של המילה בלשון חכמים, ואילו ההבחנה בין גת ובין גיגית אינה סותרת דבר. מבחינה הלכתית הבחנה זו היא תמיד בגדר האפשר. ואולם לרבנו תם נראו הדברים אחרת, ועצם הדבר שההשוואה בין גת ובין גיגית חשפה לביקורת חריפה את הנוהג הרווח בצרפת לא יכול להניעו שיסכים לשיטה או לתירוץ שלא שכנעוהו.

ג. צרפת

גם אם לא יכול רבנו תם ללמד זכות על הנוהג הרווח, הוא לא רצה ללמד עליו חובה. המקורות מצרפת אינם יודעים כלל שחזר בו מדעתו, ואפילו לחכמי אשכנז כמעט לא היה מושג על כך. השערתי היא שרבנו תם השהה את תשובתו עד שוך הסערה ואז, מתוך יושר אינטלקטואלי, שיגר בצנעה איגרת לרבנו שמריה, והודה בה שטענת רבנו שמריה צודקת, אך לתלמידיו לא סיפר זאת.¹³² בהיותו איש המציאות ידע רבנו תם כי אין בכוחו של הירושלמי לשנות שיטות

128 בכ"י ירושלים, הספרייה הלאומית 6696 4° (מן הגנזים, ח"א, 5) מופיע הקטע בגיליון, אולי מחמת טעות סופר שהשמיט את הקטע בגוף העתקתו הראשונה וחזר והוסיפו בגיליון.

129 ראה מה שכתבנו להלן, פרק עשירי, עמ' 355.

130 להלן, הערה 134.

131 לעיל, עמ' 187-188.

132 אם יבוא בעל דין ויטען כי בעת ההתכתבות לא היה רבנו תם בין החיים (ראה לעיל, הערה 96), הרשות בידו להתעלם משחזורנו או להניח כי רבנו תם הודיע למישהו בחשאי שחזר בו מדעתו, אך לא לרבנו שמריה, ושמעות על אודות איגרת זו נודעו במקרה למחברים שחיו בשלהי המאה השלוש-עשרה. אני

לייצור יין שהשתרשו, ואף לא ראה לנכון להגיד לעמו פשעם – אם אמנם נהג הנסתר על ידי הירושלמי הוא בבחינת פשע – בעוד הם נאבקים יום יום לקיים הלכות יין נסך ומשלמים על כך ביוקר. עת לשתוק. גם רבנו שמריה לא פרסם שרבנו תם חזר בו מדעתו. לא היה לו עניין לחגוג את ניצחונו, ובהיותו מורה הוראה ותיק היטיב להבין את מצבו של רעו ואת מניעי שתיקתו. תפקידו לא היה לשנות את הנהוג בצרפת אלא לשמר את הנהוג בגרמניה. זאת עשה ודי היה לו בכך.

סוגיית הירושלמי נודעה באופן בלתי תלוי גם בצרפת. ר' יוסף מטרוויש (Troyes), המכונה ר"י פורת, תלמידו הישיש של רשב"ם, מצא אותה והראה אותה לר"י.¹³³ הופעת הטקסט בו בזמן בשתי הארצות אות היא שלא מקרה היה כאן. היא נבעה מהתרחבות אופקיה של ההלכה במאה השתי-עשרה, התרחבות שהעמידה לפני קהילות אשכנז המבודדות עד אז שפע חומר חדש שלא תמיד התיישב תוכנו עם הנהוג הרווח. על ממשיכי דרכו של רבנו תם הוטלה המשימה להצדיק את הנהוג וליישבו עם המקורות. בעלי התוספות המליצו פה אחד שאין להשאיר את הגיגות בלא השגחת ישראל, אך בד בבד עשו כל אשר היה לאל ידם ללמד זכות על המנהג הקיים וליישבו בדרך כלשהי עם דברי הירושלמי.¹³⁴ לימד הזכות על המנהג חזר ונשנה בדיוניהם בהלכות יין נסך וגם בכמה משאלות השעה האחרות כגון ריבית וקידוש השם. הבנת התופעה אל נכון חיונית להבנת המנטליות של בעלי התוספות ויחסם למציאות ולעם. חכמי אשכנז ראו בקהילתם כ"קהילה קדושה" החרדה על דבר ה' ולא יכלו להעלות על הדעת שבניה עברו יום יום על תורת ה'. בחיבורנו על סחר ביינם של גויים הרחבנו את הדיבור על הנסיבות שהביאום לידי תפיסה זו, ועוד נחזור לדון בסוגיה מרכזית זו בפרק האחרון של הספר.

ד. סוף הפרשה באשכנז ובצרפת

הירושלמי הציב בעיות לפני חכמי צרפת, ואילו את המסורת האשכנזית דווקא חיזק. לפיכך ואף בזכות עמדתם האיתנה והנחרצת של חכמי שו"ם הוסיפה יהדות אשכנז להימנע מלהפקיד גיגיות בידי גויים בלא השגחה עד ראשית המאה השלוש-עשרה. כך לפחות נראה מדברי רבב"ה:

ובירושלמי דמסכת ע"ז גרסינן לוקחין גת בעוטה וכ'. תנא ר' חנין הוא שלא העלים ישראל את עיניו ממנו אבל אם העלים ישראל את עיניו ממנו [אסור] דכחותה צריך לומר בגיגית פקוקה

מציח שאת הקיצור "בתוס" (לעיל, הערה 124) יש לקרוא "בתוספת", כלומר בהגדה או בגליון ולא "בתוספות". אין להבינו אפוא כהפניה לאחד מחיבוריהם של בעלי התוספות שיצאו מבית מדרשם של חכמי צרפת. למיטב ידיעתי, איש מהם לא היה ער לעובדה שרבנו תם חזר בו.

¹³³ תשובות מדר"ח אור זרוע, סי' קעד (דפוס לייפציג, דף נט ע"ג; דפוס בני ברק, עמ' קסה ע"ב).
¹³⁴ ראה מדר"ח אור זרוע, סי' קעד (דפוס לייפציג, דף נט ע"ג-ע"ד, דפוס בני ברק, עמ' קסה ע"ב - קסו ע"ב) תוספות ר' יהודה מפאריש, על אתר (לדעת, ההוספה בסוף כתב היד, שהמזהיר, מ"י בלא, שם בסוף פרק ר' ישמעאל, עמ' רסד-רסו, לא יצאה מבית מדרשו של ר"י. אך לענייננו אין זה משנה). וראה שם, גם בעמ' רצד-רצו; ספר התרומה, סי' קסט; סמ"ג ל"ת קמח (עמ' רצה); סמ"ק סי' רכג; תוספות, על אתר; ספר אמרכל, עמ' 13-14; פסקי רא"ש, פ"ד, סי' ג.

ומליאה, ולהוציא מיושבי ארץ צרפת שלוקחין גיגיות בעוטות מן הנכרי כי יש לחוש לתערובת יין נסך אפילו כפי משנה ראשונה, וגם יש לחוש אולי יין מסונן מן הבור היה בגיגית בתחילה ולא הודחה, ואיכא עכבת יין נסך. ובארץ אשכנז החמירו מימים קדמונים אפילו בגיגיות. וכשר הניהוג!]¹³⁵ ולא מהלכה רופפת אלא מאמיתה של הלכה.¹³⁵

נמצא שאין זה מנהגה של אשכנז אלא ממנהגה של צרפת. אף יש לשים לב לשינוי שחל בטעם האיסור. האיסור הישן לא התבסס על הירושלמי שלא נודע כלל לחכמי אשכנז (כדברי רבנו שמריה: "עד שמצאתי בירושלמי") אלא על דברי רב הונא, וכלל לא רק אחסון בלא השגחה אלא אף מגע גוי ודריכתו. עם זה, בתוך דור אחד (בין איגרת רבנו שמריה לרבנו יואל ובין חיבורו של בנו של רבנו יואל, ראבי"ה) פשט האיסור הישן צורה ולבש צורה, ופרשנותה של אשכנז הקדומה ל"המשכה" הייתה כלא הייתה. גדול כוחה של זכירה בחברה מסורתית, אך כוח השכחה שבה אינו נופל ממנו. בלי משים החברה יוצקת יין חדש בקנקן ישן, עקרונות חדשים לתוך איסורים קדומים ומחדשת את תוקפם.

ר' יצחק "אור זרוע" (להלן, אור זרוע), תלמיד ראבי"ה, מאריך בעניין ההמשכה ודיונו נחלק לשלושה:¹³⁶ הוא פתח במובאה מלאה מפירוש רשב"ם למסכת עבודה זרה שהבאנו לעיל,¹³⁷ הביא בהרחבה את ביקורתו של ראבי"ה על שיטת רבנו תם הגורסת כי "המשכה" פירושה קילוח וחתם בתשובת רבנו תם לרבנו שמריה המלמדת זכות על הנוהג הצרפתי. בדבריו אין כל חדש, אך מה רועמת שתיקתו! הירושלמי אינו נזכר כלל בדבריו. למעשה, אור זרוע הביא את דברי ראבי"ה עד הקטע שהובא לעיל ושם עצר. הוא לא התייחס כלל למסורת האיסור האשכנזית או לפקפוקים ולקשיים שמנהג יהודי צרפת מעורר. תופעה זו חוזרת ונשנית הרבה בספר אור זרוע. ראבי"ה ובעל הרוקח עודם מייצגים אסכולה גרמנית שבה היסוד הצרפתי הוא כתבלין בעלמא, אך אור זרוע משקף במידה שווה הן את תורת צרפת, הן את תורת גרמניה. אמנם חיבורו מביא חומר רב מהחיבורים שנכתבו בגרמניה, אך אינו מייצג את האסכולה הגרמנית. מאז ימי רבנו תם ור"י הולכות ומתגברות ההשפעות הצרפתיות על תרבותם של בני גרמניה, וברבע השני של המאה השלוש-עשרה תרבות צרפת גוברת עליה. מבחינה אינטלקטואלית, המהר"ם מרוטנבורג אינו בן גרמניה יותר משהוא בן צרפת. הוא הדין לתלמידיו, בעל המרדכי ובעל הגהות מיימוניות. בנוגע לרא"ש (רבנו אשר), מי ששאב את ידיעותיו אך ורק מפסקי רא"ש כלום היה יודע על תורתם של ראב"ן וראבי"ה? כמעט לא בא זכרם בחיבור זה. פסקי רא"ש מושפעים מחכמי ספרד ופרובאנס הרבה יותר משהם מושפעים מחכמי ארץ הולדתו! מבחינת החשיבה ההלכתית חדלה גרמניה להיות חטיבה תרבותית נפרדת בשנות השלושים של המאה השלוש-עשרה,¹³⁸ והיעלמות האיסור הקדום מדפי האור זרוע היא אך דוגמה לשקיעה הזאת.

135 סי' אלף וסט (עמ' נו). ההדגשות הן שלנו. יש להעדיף את נוסחת כ"א הגורסת "בגיגית", עיין בהערה 18 של המהדיר.

136 סימנים ריג-רטו.

137 לעיל, עמ' 178.

138 ראוי להדגיש שכוונתנו להלכה ולא למעשה. הנהג האשכנזי רחח עוד דורות רבים.

ר' אלעזר בעל הרוקח,¹³⁹ ר' יצחק אור זרוע, מהר"ם מרוטנבורג ורבנו אשר, ארבעתם כאחד, לא סברו שהאיסור הישן ראוי להיזכר בחיבוריהם,¹⁴⁰ לכן דחוק להניח שאנשי עסקים סברו כי ראוי לחוש לו וסביר שכעמיתיהם בצרפת, הניחו את גיגיותיהם בלא שמירה והשגחה. מבחינה הלכתית הלכו תרבויות צרפת וגרמניה והתמזגו. ככול שנתרחקו מזמנו של רבנו תם וככול שנסוג איומו אל תוך נבכי הזיכרון ונמוגה הסלידה מדריכת גוי,¹⁴¹ כן החל העם ליהנות מפרי מחשבתם של רש"י ורבנו תם. המסך יורד על אשכנז בסביבות שנת 1300, כאשר הגוי דרך, נוגע ואף מנהל את כל השלב הראשון בייצור היין היהודי.

*

במאה הארבע-עשרה כאשר רדיפות השיגו רדיפות, פרעות רדפו פרעות ואבדה דעה מן הארץ, עוד נשמע קול מחאה חרישי בבתי מדרשותיהם הדוממים של בעלי התוספות. עורכו של פירוש רש"י על ספר הרי"ף¹⁴² לא יכול היה להתאפק והוסיף על העתקת דברי רש"י בסוגיה: "לוקחין גת בעוטה: ... והאידנא נוהגין שלוקחין גיגיות מלאות ענבים דרוכין מן הגויים וסומכין על המשנה וטועין".¹⁴³

בכ"י הבודליאנה¹⁴⁴ השמיט הסופר את המילה האחרונה. הבמתכוון?

- 139 סי' תצב. ברם ראה מה שכתבנו בפרק שני, הערה 21.
- 140 מהר"ם מרוטנבורג, תשב"ץ וכן בעל הגהות מיימוניות כלל אינם מזכירים את דברי רבנו שמריה ואת עמדת חכמי גרמניה, ואילו רא"ש (על אתר) מאמץ את עמדת חכמי צרפת. המרדכי מביא את חששו של ראב"ה לתערובת יין נסך לצד היתרם של חכמי צרפת, אך אינו מזכיר כלל את האיסור הקדום.
- 141 ראה לעיל, הערה 117.
- 142 ראה לעיל, הערה 21.
- 143 דומה שהמנהג הנפוץ הסתמך על ההיתר הבלתי מסויג המשתמע לכאורה מלשון המשנה "לוקחין גת בעוטה מן העכו"ם".
- 144 548, דף 64 ע"א.